

ШЫН

№ 116
(17760)

2009 чылдың
октябрь 13,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Нийтиел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүн эгелээн

Көдээ ишчилерге байыр чедиришкени

Тываның көдээ ажил-агый комплекзиниң хүндүлүг ажилдакчылары болгаш хоочуннары!

Көдээ ажил-агыйның болгаш болбаазырадыр үлетпүрүнүң ажилдакчыларының профессионал байырлалы-биле сеткилимниң ханызындан изиг байырны чедирип тур мен!

Чурттакчыларының хөй кезиниң амыдыралы көдээ-биле холбаалыг бистиң республикавыска бо байырлал онза уjur-уткалыг.

Бо хүн бис ховуларның болгаш фермаларның ажил-ишчилерин, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң, кооперативтериниң, арат ажил-агыйларының, аш-чем болгаш болбаазырадылгач үлетпүрүнүң удуртукчуларын болгаш специалистерин, көдээ ажил-агыйның эртем ажилдакчыларын – ак сеткилдиг болгаш бодун хайыра-лавайн, төлөптүг күш-ажылы-биле Тывавыстың бурунгаар хөгжүлдезин хандырып чоруур шупту кижиликтерин алдаржыдып тур бис. Силерниң ажылыңарның үрөтүннелинден өг-бүлө бүрүзүнүң байлакшылы болгаш чедимчелин, республиканың социал байдалының чогулмачылы болгаш аш-чем талазы-биле айыыл чок чоруу дорту-биле хамааржыр.

Көдээ суурларже сагыш чо-ваашкын болгаш оларның негелдерин хандыраары күрүнө политика-зының кайы-даа үеде кол угла-нышкыны болуп келген. Ол дугайында чоокта чаа Россияның Президентизи Дмитрий Медведев

мынча деп бадыйткап чугаалаан: «Бис чаңчыл болган адырларның сайзыралынче хүн бүрүде кичээнгейивис салыр бис. Ол дээрже, бир дугаарында, көдээ ажил-агый комплекзи. Көдээ чурттакчыларга амгы үениң социал хандырылгачының таарымчалыгы, оларның орулгазының өзүлдези, күш-ажылының болгаш амыдырал байдалының экижилгези бистиң эң кол сорулгавыс бооп артып турар».

Республиканың Чазаа Тываның суурларының катап тургузунушкунун чедип алыры-биле дээштиг хемчеглерни ап турар. «АҮК-түн хөгжүлдези» деп мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдин база федералдыг болгаш республиканың тускай сорулгалыг программаларының боттандырышкынының түңнелинде бүгү-ле мал-манын баш санының өзүлдези болгаш оон ап турар продукцияның хемчээли улгаткан, Уксаалыг малдың баш санын өстүрер ажил идеп-кейжип турар. Көдээ ажил-агыйның продукциязының сайгарылгачын чедимчелиг болдураары-биле суурларда малдан ап турар продуктуну болбаазырадыр бичии бүдүрүлгелерни ажыдып турар. Ол ажылды республиканың төвүнде база чедимчелиг боттандырып эгелээн. «Енисей» куш фабриказының бүдүрүкчүлүг улгаткан, теплица комбинатында катап тургузар талазы-биле ажил чоруттунуп турар.

Суурнун социалдыг хөгжүлдө-

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

зинче улуг кичээнгей салдынып турар. Көдээ черлерде оруктар болгаш көвүрүглер, аныяк өг-бүлелерге болгаш специалистерге бажың-балгат туттунуп, социал амыдыралдың объектилерин ажыттынып турар. Көдээ сайгарлыкчыларның ажылынга Чазактын кризиске удур программасы деткимчени берип турар. Чылдан чылче көдээ ажил-ишчилерниң орулгазы көвүдөп турар.

Бо хүннерде республиканың хову-шөлдеринде мал чеминиң белеткели, тараа культураларының, картофельдин болгаш ногаа дүжүдүнүн ажаалдазы адакталып турар.

Көдээ черниң ажил-ишчилериниң мурнунда ам кончуг чугула болгаш харысалгалыг үе – кыштаглаашкынче кирери. Салдыган сорулгаларны шийтпирлээринге силерниң байлак арга-дуржулгачар болгаш бо берге чымыштыг ажил-ишке бердингениңер улуг дуза болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Силерниң хүн бүрү кылып турар ажил-ижиңер, чогадыкчы болгаш харысалгалыг чорууңар база төрөөн чериңерге төнчү чок ынакшылыңар дээш улуу-биле четтирдим!

Сеткилим ханызындан силерге быжыг кадыкшылды, чаагай чорукту, өг-бүлөңерге болгаш ал-бодуңарга аас-кежикти, төрөөн Тывавыстың болгаш улуг Россиявыстың ачы-буяны дээш ажил-ижиңерге чедишкениңерни күзедим!

КУСКУ ХОВУДА ЧЫМЫШ

ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелинге каттышканының 65 чылынга тураскааткан байырлыг кезээге киржири-биле дайынның күш-ажылдың хоочуннары, күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчулары, Улуг Хуралдың депутаттары, кожууннарының, хоорайларның делегацияларының кежигүннери, республиканың аалчылары Улусчу чогаадылга бажыңыга октябрь 9-та чыгып келген.

Культура ордузунун фойезинде бо байырлалга тураскааткан фото-чуруктар делгелгези чыылганнарның кичээнгейин хаара туткан. 1944 чылдың октябрь 11-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунун хуралын, Президиум кежигүннери-биле Тываның делегациязының кады тырттырган чуруун, Тываның Россияның составынга каттышкан соонда автономнуг областың улус ажил-агыйының анзы-бүрү адырларынга болган үндезин чаартылгаларны көргүскен фото-чуруктарны чон улуг сонургал-биле көргөннер...

Тываның Совет Эвилелинге каттышканының 65 чылынга тураскааткан байырлыг кезээге Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол делгеренгей чүве чугаалаан. Бо байырлал чүгле бистиң республиканың эвес, хөй национал чоннуг бүгү Россияның нийтиел-политиктиг, төөгүлүг улуг уjur-дузалыг байырлалы болурун

ол айтыкташ, чүректин ханызындан изиг байырны ол чедирген. Бистиң республика ийи төрүттүнген хүннүг: бирээзи — 1921 чылдың август 15-те Тыва Арат Республиканың тургустунганы, өскези — 1944 чылдың октябрь 11-де ТАР-ның ССРЭ-ниң составынга каттышканы болур.

Бистиң ачаларывыс болгаш кырган-ачаларывыс 65 чыл мурнунда Совет Эвилелиниң улустары-биле кады чурттаар шилилгени кылган. Бо болуушкун болза бистиң Ада-чуртувуска, харын-даа делегейге болуп көрбээн онза чүүл болур. Тыва бот-догуннаан күрүнө тургаш, бодунун изиг күзели-биле Россияның улустары-биле каттышкан. Ол күзөл, шийтпир анаа-бир таварылга эвес, келир үезинче өттүр көргөн мерген угаанны, чүткүлдү херечилеп турар. ССРЭ-ниң составынга кирер мурнунда Тыва 23 чыл дургузунда бот-догуннаан аңгы күрүнө турган, бо үениң иштинде Совет Эвилели ТАР-га

Д.В. Ондар Республика Ордени-биле шаңнатканының соонда.

бүгү талазы-биле боттут дузаны, деткимчени көргүзүп келген. Оон ачызында Тываның улус ажил-агыйының бүгү адырлары тургустунуп хөгжүлдени алганын Чазак Даргазы чугаалааш, тодаргай чижектерин кириген.

Тыва чон Совет Эвилелинче фашисттер Германияның оор езу-биле халдаанын немец эжелекчилерниң Тываже халдааны-биле бир

домей кылдыр хүлээп алган. Ынчангаш Тыва Арат Республиканың чону Совет Эвилели-биле бир домей, «Бүгү чүвени — фронтуга!», «Бүгү чүвени — тирилелге!» деп хоойлу езугаар демисежип турганар, республиканың ажил-агыйын дайын байдалынга таарыштыр тургускан, ССРЭ-ге, оон Кызыл Шеринге кандыг материалдыг дузаны чедиргениниң, тыва эки турачы-

ларның совет шериглер-биле тулчуушкуннарга кады киржип, эрес-дидим демисежип турганының чижектерин кириген. Ада-чуртун дайынының берге чылдарында тывалар биле совет улустун аразында найырал улам быжыккан, ол төөгүлүг уjur-дузалыг болганын онза-лап демдеглээн.

1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Россияның составынга автономнуг область эргелиг кылдыр каттыжып кирген соонда, оон экономиказын хөгжүдериңче, чоннун амыдыралын экижидеринче совет Чазак улуг кичээнгейни салган, маңаа хамаарыштыр 6 доктаалды хүлээп алган. 1946 чылдан 1990 чылга чедир Тываның экономиказынга болгаш социал адырынга капитал салышкынының нийти хемчээли 240 катап өскөн. «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттары ажылгалга кирген, боттарының продукциязын чуртка берген. Россия Федерациязының 15 региону Тывага дыка хөй чугула тудугларны тудуп, республиканың хөгжүлдезинге улуг үлүүн киригенин, бо чуртун хөй национал улустарының аразында найыралды быжыглаарынга, кады ажылдажылганы калбартырынга рольдуг болганын

(Уланчызы 2-ги арында).

ТР-ниң Чазааның Даргазы-биле ужуражылга

СҮЛДЕВИС БЕДИК ЧОРЗУН ДЭЭШ...

Октябрь 8-те Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол республиканың культура адырының удуртукчулары-биле ужурашкан, оларның ажылынга үнелелди бербишаан, келир үеде сорулгаларга доктааган.

— «Тыва – бистиң өргээвис» чончу улуг фестивалды организастиг эрттиргениңер дээш, өөрүп четтиргенимни Тыва Чазактың мурнундан илередиң тур мен. Улус-чон бедик көдүрлүшкүн-биле аңаа киржип, орук-суурну ырак дивейн чедип кээп, уран талантызын бараалгадып турары өөрүп-чүг-дүр. Бо бүгүнүң артында силер бүгүдөңүз кызымаккай күш-ажылыңар туруп турар дээрзин билеп тур мен.

Тыва кижилер кайгамчык талантылыг, уран-шевер, эскеринчел, тывынгыр-сагынгыр, чогадыкчы дээрзин бо фестиваль база катап бадыйткаан, чүге дизе тывалар — кайгамчык күштүг өгбелериниң салгалдары. Бистиң өгбелеривис кайгамчык бедик культуралыг, мерген угаанныг кижилер чораан. Олардан хан дамчып келген салым-чаянны, чонувустуң ол эки талаарын өөскүдүп, чоргааралын хайныктырып, хөйүнү мурнунче үндүрүп эккээр кижилер силер-ле болгай силер. 2008 чылды Хөөмей чылы кылдыр чарлааныыс, 2009 чылды Игил чылы кылдыр чарлааныыс таварылга эвес. Бойдустан салым-чаянныска даянып алгаш, чонунуң сеткил-хөөнүн көдүрер, сүлдесин бедидер, эки ажил-херектерже, чуртувустуң келир үези дээш ажилдарыңче кыйгырар, бурунгаар углап-баштаар ужуруг бис. Чүгө хөөмей-сыгытты хөгжүдүп, хөгжүм херекселдерин элбеди кылып алырыңа эвес, а ол эки чүүлдеривиске даянып, чонунуң сеткил-хөөнүн бедидип, культуравысты бедидип, чуртувустуң экономиказын быжылгап, бурунгаар сайзыралды чедип алыр дээш, хей-адыыс, сүлдесин бедик чорзун дээш ону кылып турарыыс бо. Хей-аът чок чон чүнү-даа чедип ап шыдаазы билдингир. Өг-бүлөм, чуртум, чонумнуң келир үези мээң холумда, мен шимчeves, ажилда-вас болзумза, чүү-даа бүтпес деп чүвени кижилер бүрүзүнүң меделеринге чедирер ужуруг бис. Өгбелеривис төрөөн черивисти биске камгалап-кадагалап арттырып берген-дир, чараш-чаагай чаңылдарны арттырып берген-дир, төрөөн дыйлыысты, уран талантыны арттырып берген-дир. Оларның салгалдары салым-чаянныг-дыр. Ону чидирер эргевис чок. Үре-салгал төнчү чок уламчылаар ужуруг.

Келир салгалдарыыска өгбелеривистиң арттырып каан бо бүгү өнчүзүн олар ышкаш дамчыдып бээр ужуруг бис. Ынчангаш мурнувуста сорулгалар улуг.

Ниитилелдин сагыш-хөөнүн көдүрер улуг үүле силерге — культура ажилдакчыларыңа, онаашкан. Кризистин бо нарын үезинде, акша-төгөрик чеже-даа чедишпес турза, культурага 2010 чылда хөй акша-түннү аңгылап бээрин чедип алган бис. Оң мурнунда чылдарда 2-3 миллион рубльди берип турган болза, ам 30 миллионну бээр бис. Ылангыя көдээ культураны сайзырадырыңче кичээңгей улгаткан. Кижилериниң сеткил-чүрээңге чедир культура ажилдакчылары «соктап» шыдаар болзуңарза, ол акша-түннү эки чүүлдер-биле бодун эгидип кээр дээрзинге идегээр мен. Ынчангаш чурттакчы чонувус арагалаашкыңа алзып, амы-тыннандан чарлып, наркоманияга, ажил чок чорукка базындырып, боттарында бар арга-шинээн, талантызын билбейн олурбайн, силерниң чорудуп турар культуруг хемчеглеринерге идепкейлиг киржип, хостуг үезин чөп ажылгаарын чедип алзын дээш ажилданар. Аңгылап берген акша-төгөрик чүгө чөп дериг-херекселдер садып алзын дээш эвес, а чаа-чаа чогадыкчы ажилдар — чон-биле ажилды көдүрүп, чонувусту арагалаашкыңдан, өлүрүп-чидиришкенин уштуп, оларның иштиги делегейин байыдар ажил-херектерге ажылгаарын бодап көрүңер. Аравыста шылгараңгай кижилерниң эки үлөгер-чижээңге ажы-төлүвүс өссүн. Адааргаачал сеткилди, аңгылажыр чорукту, чер-чурт ылгаар чорукту болдурбайн көрүңер. Чамдык солуннарда Россияның Маадыры, бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттувус Сергей Күжүгетович Шойгуну кайы хире нүгүлдөп бижиң турар-дыр, ону көргөш кижилер шуут ыядыр, чөгөнир боор-дур. Сергей Күжүгетовичиниң ачызында кайы хире улуг шиитпирлеттинмес амыдыралчы чугула айтырыгларын шиитпирлеп ап турарыысты олар билбес эвес-ле болгай. Москвага янзы-бүрү ямыларның сайыттары-биле дугуржулга кылып алыры амыр эвес, а бисти оң чаңгыс чер-чурттуглары — тывалар боорувуска, оочур, чүү-даа дивейн безин эрттириңер, айтырыгларыысты шиитпирле-

жиптер-дир. Ындыг делегей чергелиг хүндүткелдик киживисти төрөөн чуртунда нүгүл бүргөп турарга, кайы хире эпчок-тур. Ындыг нүгүл бижиң солуннарда удур туржуп, шыны-биле шүгүмчүлөп, удур шавар улус — МИЧ ажилдакчылары, культура ажилдакчылары чүгө ыыт чогул.

Чурттап эртип турар үевис дыка нарын дээрзин чугааладым. Ол хиреде театрыыс эде тургузуп, долзу-биле модернизастаарынче акшаны харамнанмаан бис. 90 млн. рубль олче үнер. 50 млн. рубльди РФ-тин Культура ямызы берген. Ол база-ла Сергей Күжүгетовичиниң ачызы-дыр. Ук ямының биске ынча акша-түннү бээр кандыг-даа хүлээлгези эвес-тир. Ол чарыгдалга дең, харын-даа оон хөй акша түннү алгы-кеш болбаазырадыр азы сүт болбаазырадыр дээрн чижектиг бүдүрүлгелер тургузарынче берип болур бис, ынчалза-даа ону херек кырында боттандырып шыдаар, тургузуп шыдаар, берген акша-түннү чөп ажылгаар, идегелдик кижилер тывылбас-тыр. Элдеп чүве, ажил чок кижилерниң саны хөй, ол хиреде харысалгалыг ажил дагытыр кижилер тывылбас.

Бар акша-түннү кажан-бир бүдөр-бүтпес чүүлдерже эвес, а бөгүндө чугула, саат чокка түннелдерни бээр чүүлдерже кириер ужуруг бис. Культура-массалыг хемчеглер чонну эки чүүлдерже, ажилдаар сеткил-хөөнче бөгүн эдериң ужуруг, даарта дээр болзувусса, орай апаар. Ынчангаш силер бүгүдөңүз мурнунда ажил улуг — чонунуң сүлдесин бедидери. Чедишкениңерни күзедим, өнүккүтер! — деп, допчу чугаазын дооскаш, Шолбан Валерьевич культура ажилдакчыларыңа суй белектерин сөңнээ.

ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыды В.А. Донгак, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Танды, Эрзин кожуннарның культура килдистериниң начальтери ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолдуң чылыг хүлээп алышкыны дээш өөрүп четтиргенин илеретпишаан, мурнунда салган сорулгаларны төлөптиг күүседир дээш кызымаккай ажилдаарын сөс ап чүве чугаалааш, хүлээңген.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Чурукта: Ш.В. Кара-оол культура ажилдакчылары-биле ужуражылга үезинде.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

СЕРЕНОТ БАШКЫНЫҢ ҮНЕЛИГ НОМУ

Танышканым 1985 чылдың апрель 10-да Станислав Күжүгетович Серенот башкы мээң төрүттүнгөн хүнүмге уткуштур бистиң өгбелерниң үе-дүптөн бээр дагып чораан Хайыракан даан дагаан чүве. Ол үеде дагылга кылыры хоруглуг турган. Ынчан мен тыва хамнарның дагылгаларга бараалгаткан алгыштарын кырганнардан болгаш чаштынып чоруур хамнардан чыып бижиң турган үем чүве. Станислав Серенот башкы дидим болгаш буянның кижил!

Чоокта чаа, үзе сөглээрге, 2009 чылдың октябрь 3-те, «Шын» солунга Станислав Күжүгетович Сереноттуң уругларының болгаш үреннериниң адазының болгаш кырган-ачазының 60 хар харлаанын холбаштыр бижээн йөрээли парлаттыңан болду. Мен база хоочун өнчүмге чассып олур мен, узун назы назылаарын күзеп бараалгадым!

База бир кайгамчык солун чүүл Станислав Күжүгетович Серенот «Аржааннар болгаш малгаштыг-

дустуг хөлдөр» деп онзагай номну парладып үндүргөн болду. Мен дугайты бо номну школалар болгаш институттар он-он экзemplяларны чагыдып алырын сүмеледим. Арыг агаарның, аржаан сугларның, эмзиг ойттарның Тыва чуртунуң кайы-кайы черлеринде барын тодарадып бижээм.

Арат чонга ачы-буянын чедирип чоруур эртемден болгаш тудугжу башкы Станислав Күжүгетович Сереноттуң чораан чоруу чогуур болзун, бодаан бодалы ала-чайгаар бүдөр болзун!

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Нью-Йорктун Эртемнер академиязының чиңгине кежигүнү, Санкт-Петербуртта Балтиканың Педагогика академиязының чиңгине кежигүнү, Москвада Бүгү-делегейниң Психология эртемнериниң академиязының хүндүлүг кежигүнү, тыва хамнарның чиңгине Президентизи, төөгү эртемнериниң доктору.

Кызыл. Музей.
Казанак.

ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИҢ БАЙЫРЛАЛЫ

(Төңчүзү. Эгези 1-ги арында).

Шолбан Валерьевич чугаазыңа айыткан.

Эрткен чүс чылдың тозан чылдарында Россияга болгаш оон регионнарыңа кончуг берге үезинде безин Тыва Республика федералдыг төптүн дузазын, деткимчезин доктаамал ап келген. Сөөлгү чылдарда РФ-тин Чазак Тыва Республиканың социал экономиказын хөгжүдеринче кичээңгейни салып турар. 2008 чылдың март 13-те РФ-тин Чазактың хуралыныга Тыва Республиканың социал-экономикиг хөгжүлдесиниң дугайында айтырыгны чугаалашкаш, протокол шиитпирин хүлээп алганы болза, Тываже сагыш салышкынның тодаргай херечизи болуп турар. Оон соонда республиканың бурунгаар сайзыралының чаа чадазы эгелээн, Тываның социал экономиказын хөгжүдериниң программазын ажилдап кылган, Курагино — Кызыл аразының демир-оруун тудар, республиканың үнелиг казымал байлактарын шиңгээдип алырының ажил-чорудулгазы эгелээн. Программаны, телевиделдерни амыдыралга боттандыраарга Тываның орулгазы өзер, чурттакчы чонунуң амыдыралы экижиң, республика Сибириниң сайзыраңгай регионунуң бирээзи болу бээр, ынчангаш Тываның келир үези улуг болуп турар.

Байырлалды Тываның ажил-ишчилери кандыг чедишкенин уткуп турарыңа Чазак Даргазы доктааган. 20 объекттиң ажылгалга кириң, чонунуң боттуг орулгазы 16 хуу, республиканың орулгазы 29 хуу өскөн, капитал салышкынынга инвестицияны шиңгээдип алыры көвүдээн, көдээ ажил-агыйның чамдык көргүзүлгери экижээн. Чурттуң Москва, Красноярск, Хакасия болгаш өске-даа регионнары-биле республика экономика-тиг, культуруг харылзаалары калбартып, кады ажилдажылга дугайында дугуржулгаларга атты салган. Кризистин берге үези турза-даа, чурт-биле кады Тыва Республика демократтыг, хостуг, күчүлүг күрүнени тургузуп турарын

Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Тываның Россияның составыңга каттышканының байырлалы Көдээ ажил-агый ажилдакчыларының хүнү-биле дакпырлажып турарының онзагайын ол айыткаш, мога-шылап чок көдээниң ишчилеринге байырыңа чедирген.

Оон соонда Шолбан Кара-оол күш-ажылдың хоочуну, хөй-ниитиниң көскү ажилдакчызы Дөжүлдей Бүрзүнеевич Ондарга, Каа-Хем кожуннуң «Пирогов» аттыг тараачын ажил-агыйының баштыңы Виктор Зотович Пирогова республиканың дээди шаңналы — Республика орденнерин тывыскаан. Күш-ажылдың хоочуну Хирлиг-оол Салчакович Конгарны Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижиң-биле шаңнаан.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, Хоойлужу-дуга палатазының даргазының оралакчызы Борис Балчий-оол, РФ-тин Күрүне Думазының Транспорт комитетиниң даргазының оралакчызы Сергей Гаврилов, Сибирь федералдыг округтун Тыва Республикада федералдыг Кол инспектору Александр Попов байыр чедирип чүве чугаалааннар. Тываларның салым-чолун Россияның чонунуң салым-чолу-биле кезээ мөңгөде холбаштырар дугайында тыва чонунуң өгбелери кончуг шын шиитпирини кылганын олар демдеглээш, оон ачызында төөгү талазы-биле кыска хуусаада Тыва Республика көскүзү-биле хөгжээнин айыткаш, моон соңгаар быжыг найыралды, бир демниг кады ажилдажылганың түннелинде республиканың ажил-иши, талантылыг чону Россияның болгаш Тываның бурунгаар сайзыралыңа улуг үлүүн кириеринге быжыг бүзүрелин илереткенер.

Байырлыг кезээниң киржикчилери Тываның уран чүүл мастерлериниң болгаш кожуннарның бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң солун программалыг концертин көргөн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ай-кыс Маспык-оолдуң тырттырган чуруу.

Тыва Республиканың Чазаанда

КИЧЭЭНГЕЙНИ ЧЕТПЕСТЕРНИ
ЭДЕРИНЧЕ УГЛАНДЫРГАН

Тыва Республиканың Чазаның октябрь 6-да болуп эрткен ээлчеглиг хуралында 2009 чылдың тос айларында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң прогнозунуң (бердинген онаалдарының) баш бурунгаар үндүргөн күүселдизиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы Аида Артына бо талазы-биле илеткелди кылган.

2009 чылдың тос айларында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң прогнозунуң күүселдизи багай эвес болуп турар, ону боттандырырынга болгаш камгалап арттырырынга Чазак-тын кризиске удур ап чоруткан хемчеглери кол рольду ойнаанын илеткелчи демдеглээн. «Тываэнер-го», «Кызыл ЧЭТ», «Кызылдың хлеб комбинаты» ажык акционер ниитилелдер, «Енисей үлетпүр компаниязы» хаагыг акционер ниитилел, «Восток», «Тардан Голд», «Тыва-мебель» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдер, «Тыва сүт» ККБ бүдүрүлгелери, «Балгазын» көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативи 2009 чылдың тос айларының дургузунда бүдүрүлге хемчээлдериниң прогноз-онаалдарын күүседири хандырган.

Бо чылдың эрткен тос айларында даг-дүгү бүдүрерин 2,1 катап, көдээ ажил-агыйның ишчилери шээр малдың баш санын эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 42 хуу, бүгү хевириниң ажил-агыйлары ээ бүдүрерин 2,7 хуу өстүргенин, эрткен чылдың бо-ла үезинден 63 хуу хөй 14,919 муң дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын ажыгдалда киририн илеткелге айтыкан.

Чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелиниң көргүзүлгелери хевээр камгалаттынып арткан. Чоннуң акша орулгазы бо чылдың январь-июль айларында эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 10,2 хуу өскөн. Республиканың чурттакчы чонунуң кижилериниң онааштыр ортумак акша орулгазы 8198 рубль болган, эрткен чылдыңдан 21,4 хуу хөй азы чылда берген даалганы 97,6 хуу күүсеткен. Айда ортумак шалың 17,1 хуу улгаткан, 15628 рубль болган.

2009 чылдың тос айларында Тыва Республиканың социал-эконо-

миктиг хөгжүлдезиниң прогнозунуң күүселдизинде четпестерге болгаш чедир кылдынмай турар ажилдарга илеткелчи доктааган. Үлетпүр бүдүрүлгелери алдын, хөмүр-даш, чамдык аш-чем аймааның барааныг продукциязын бүдүрерин 2008 чылдың бо үезинден эвээжеткенин, көдээниң ишчилери бода малдың баш санын кызырганын болгаш ажил-агыйның өске-даа адырларында четпестерни шүгүмчүлээн.

Федералдыг төптүн негелдизин езугаар ТР-ниң Экономика яамызы республиканың хоорайларының, кожууннарының бо чылдың эрткен тос айларында ажил-агыйның көргүзүлгелерин кандыг болганын санап көргөш, баш бурунгаар түннелдерин үндүргөн. Кызыл хоорай мурнуку одуругда кирген, Тес-Хем, Чаа-Хөл, Тере-Хөл кожууннар хожудал турар.

ТР-ниң үлетпүр болгаш энергетика сайыдының бирги оралакчызы Роман Кажин-оол, ТР-ниң көдээ ажил-агый сайыдының бирги оралакчызы Сергей Ондар, ТР-ниң тудуг сайыды Александр Гришененок олар эдеринчи илеткелдерни хуралга кылгаш, боттарының яамыларында четпестерни эдер дээш кандыг хемчеглерни ап турарын таныштырган.

Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол сөс алгаш, Тыва ниитизи-биле багай эвес көргүзүлгелери чедип ап турар регионнуң бирээзинге хамааржып турарын айтыкан, ындыг-даа болза экономиканы хөгжүдеринге, чоннуң амыдыралын экижидеринге шаптыктап турар четпестерни эдеринче Чазак кежигүннериниң, хуралдың киржикилериниң кичээнгеин угландырган. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы — Тываны одаар чүүл-биле хандырап республика уjur-дузалыг кол

бүдүрүлгө, оон ажилын экижидериниң айтырыгына ол доктааган. Кожууннарже одаар чүүл сөөртүп чедирери хожудал турарын, ылангыя Тес-Хем кожуун эрткен чылын бо ажилды саадаткан, бо чылын база-ла кожуун даргазы ынаар сагыш салбастанын шүгүмчүлээш, кышкы одалга сезону эгелээн, хөмүр-дашты курлавырлап сөөртүп алыры кайы-даа кожууннуң чугула ажилы болурун айтыкан. Эрткен чылын Эрзин, Өвүр кожууннар четчир санныг сизген белеткеп албаанындан, дыка хөй мал бажын чидирген. Өвүр кожууннуң удуртулгазы оон түннел үндүрбээн, сизген белеткээр даалгазының чүгле чартыын күүседип алган. Чаа-Хөл республикада эң-не эвээш мал чеми белеткээр кожуун болуп турар, удуртукчулары бо ажилче когуур сагышты салбаанын шүгүмчүлээн. Ажил чок улусту ажилга хаара тудар хемчеглерни, чурттаар бажыңнар тудар ажилды кошкак чорудуп турар кожууннарының удуртукчуларын Чазак Даргазы хуралга тургускаш, бо четпестерни эдер дээш кандыг хемчеглерни алырының талазы-биле оларны дыңнаан. «Енисей үлетпүр компаниязы» ниитилелдин дыка хөй 40 тонна чүк сөөртүр күчүлүг машиналары Саян артында бүрүткеткен болганындан транспорт үндүрүүн ында төлөп турар. Олар Элегестин хөмүр-дажын Саян артыңче сөөртүп, Тывага хамааржыр оруктарны үрегдеп турар, мону барымдаа-лааш, ниитилелдин удуртукчузу А.Брокерттен ол күчүлүг автомашиналары Тывага бүрүткедир хемчегни дарый алырын дилээн. Шолбан Валерьевич 2009 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын чедишкенин шийтирилээр, чылды эки көргүзүлгелер доозары-биле яамыларның, бүдүрүлгелериниң, тудуг, социал адырның болгаш ажил-агыйның өске-даа организацияларының удуртукчуларын хуралга айтыкан четпестерни кыска хуусаада эдер дээштиг хемчеглерни алырынче, ажил-ишти эки организастаарынче кыйгырган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Сүт-Хөлдөн медээлер

ЧААГАЙ ДУЖУТ

Эрте тараан тараа культу-раларының ажаалдазы кайда-даа чоруп турар.

Кожууннуң девискээринде арат ажил-агыйлыглар, кезек-кезек төрөл бөлүктөр боттарының тараан тараазының ажаалдазын барык-ла доозуп турар.

«Үгер» арат ажил-агыйның араттары Саяна Мөнгүн-ооловна, Геннадий Санчатович Ондарлар Ак-Даш чоогунда Сай-Аразы деп черге 5 гектар шөлге сула тарааш, оон чаагай дужутту алган. Чижек-биле алырга, Ондарлар бир гадан 8 центнерден кудулаас дужутту алганы ол. База ол ышкаш Ак-Даш чоогунда Чодураа Мөнгүштүн тараан сулазының дужуду хоомай эвес болган. Кайы-даа араттар ажаап алган чаа, чаагай дужудун үрелбес черлерде шыгжаан.

Тараа ажаап кестиреринге мергежээн хоочун комбайнер Сергей Мөнгүш ажил-агыйжызын, чүткүлдүүн көргүскөн. Сула малга хоолулуг мал чеми дээрзин араттар билерлер.

АТТАРНЫ
ТЫВЫСКАН

Өске черлерде-биле бир дөмей, Улуг назылыглар байырлалын кожуунга бедик деңнелге организастап эрттирген.

Ол хүнү суму чагыргазы, херэженнер чөвүлели, социал хөгжүлдэ эгелели, культура ажил-дакчылары демнежи алгаш, хоочуннарың сеткил-сагыжын хомудатпайн байырлаан.

Хоочуннар, культура ажилдакчылары каттышкан оюн-тоглааларны, ыр-шоорну, шыдыраа маргылдазын организастаан. Кожамыктарга, аас чогаалыңа мөөрейлер хөйүн сонуургалын оттурган. Тиелекчилерни шаңнап-мактаан, алдарлыг артистер Дыртык Мөнгүштүн, Анна Шириин-оолдун, Эзир-оол Мөнгүштүн киржилгеи байырлалды улам каастаан.

Үлгерлиг хоочуннар Н.Б. Ондарга, О.Б. Ооржакка, Д.Б. Мөнгүш-ка, С.Ч. Сарыгларга, Д.Б. Сарыгларга

«Суг-Аксы суурнуң хүндүлүг хамааттары» деп аттарны тывыскан.

ТЕАТРНЫҢ
АРТИСТЕРИ —
КӨДЭЭДЕ

Хөй-хөй көрүкчүлөргү дилээн езугаар Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының бөлүк артистери чоокта чаа кожуунга аалдааш барган.

Россияның алдарлыг, Тыва Республиканың улустун артизи, театрың кол режиссеру Алексей Ооржактын тургусканы «Мерзелер» деп шиизин чонга бараалгаткан.

Барык-ла беш хонуктун дургузунда артистер кожуун девискээринде суурларны эргип, улуг-бичи көрүкчүлөргү сеткилин хомудатпайн, солун оюн-көргүзүүн көргүскөн. Көрүкчүлөр моон-даа сонгаар кожуунга удаа-дараа аалдап кээп, көдээ чон-биле харылзаанын үспезин артистерден дилээн.

Бораш ОНДАР.

Бөмбүрзектиң судалы

АМЕРИКА БИЛЕ РОССИЯНЫҢ
СОЛУГАЛАРЫ ЧАҢГЫС

АКШ-тын Россияда элчини Джон Байерлиниң чугаазы-биле Иран айтырыглары АКШ биле Россияны каттыштырып турар. «Келир үениң сорулгалары-биле алырга, Америкага-даа, Россияга-даа Иран ядерлиг чепсектиг болуру күзениң эвес» — деп, ол чугаалаан.

Ийи чурттуң харылзааларының дугайында айтырыгларга хамаарыштыр ол 21 чүс чылда бистиң мурнувуста чаа айыыл-халаптар тыптып келген деп дыңнаткан. Ол дээрже ядерлиг чепсектериниң өске чурттарже тарап турары, терроризмниң болгаш аар кем-херек үүлгедиишкениниң бүгү делегейге кыжанышкыны, ВИЧ/СПИД болгаш H1N1 аарыгларның дүргени-биле неперээшкени болур.

Байерлиниң бодалы-биле алырга, «21 чүс чылда, кажан кижилер төрелген бөмбүрзекти бүрүнү биле чаалап апканда, тургустунуп келген айыыл-халапты чаңгыс чурт канчап-даа ажып эртип шыдаас. Бис кончук эпти-биле болгаш чедимчели-биле хөдөлүп, ийги делегей дайынының үезинден-даа артык күштүг болгаш демниг болур уjurлуг бис. Ынчангаш биске хөй-хөй талалакчылар херек. Россия бистиң эң чоок талалакчывыс болурунга бүзүрээр-дир мен, чүге дизе бисти каттыштырып турар сорулгалар аңгылаштырып турар сорулгалардан оранчок хөй. Келир үеже көрүнгөн дыка хөй күзелдеривис чаңгыс».

2020 ЧЫЛДА «ГАЗПРОМ»
ДЕЛЕГЕЙНИҢ ГАЗ РЫНОГУНГА

«Россияның «Газпром» компаниязы Бразилияның «Петробрас» деп нефть компаниязы-биле кады ажылдажылга кылыры-биле дугуржулганы чорудуп турар» — деп, Аргентинаың Буэнос-Айреске болуп эрткен Бүгү-делегейниң газ талазы-биле конференциязының үезинде «Газпромнуң» даргазының оралакчызы Александр Медведев дыңнаткан. Дугуржулга бүгү угланышкынарны хаара тудар — газты тывары, суукчуткан газты бүдүрери, экологтуг айтырыгларны шийтирилээр болгаш оон-даа өске.

Бо чылдың төңчүзүңге чедир «Газпром» Бразилияның төвүңге бодунуң офисин ажыдарын шийтирилээн.

«Бис чүгле Бразилия-биле эвес, а ол чоок-кавыда турар чурттар Венесуэла, Перу, Боливия болгаш Аргентина биле дугуржулгаларны кылырын планнап турар бис. Ынчан кээрже, 2020 чылга чедир делегейге суукчуткан газтын рыногунуң 25 хуузун хыналдага аптар уjurлуг бис» — деп, А.Медведев чугаалаан.

КНО-нуң шийтири

Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлели Афганистанда айыыл чок чорукту деткир талазы-биле делегей күштериниң бо чуртка ажылдаар эргезин ам-даа бир чыл — 2010 чылдың октябрь 13-ке чедир узаткан. Чөвүлелдин хүлээп алган шийтиринде айтып турары болза, «Талибан», «Аль-Каида» болгаш өске-даа экстремисчи бөлүктөргү семээшкенини Афганистанга болгаш чоок-кавы чурттарга ам-даа айыылдыг бооп артпышаан.

Мындыг шийтир Афганистанда политиктиг байдалдың нарыыдаанындан, чуртта айыыл чок чоруктуң хоозураанындан база сонгудка кампаниязының онза нарын чөрүлдээлиг болганындан хүлээп алдырган.

Документиде шериг операциязын эрттирип турар үеде хамааты чурттакчы чоннуң айыыл чок чоруунче онза кичээнгеин салырын негээн. Ынчангаш бо шийтир чартык ай хире үргүлчүлөп келген шыңгыы сүмележишкениниң болгаш Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннериниң киригени бүгү-ле саналдарны өөренип көргөнгөиниң түннелинде хүлээп алдырган.

ЭЦ-НЕ ШЫЫРАК ДЭЭН КЛОУННАР
КОНГРЕЗНИ

Бо хүннерде Москваың Наталья Сац аттыг Уругларның хөгжүм театрында ангы-ангы чурттарның билдинтир клоуннары «Делегейниң мелегейлер» конгрезинге киржири-биле чыгып келгеннер. Бо чыыштын эгелекчизи Слава Полунинниң чугаазы-биле, «мелегейлер аас-кежиктиг чурттаарын өөренип алганнар, ынчангаш олар ол өөрединиң өске улуска дамчыдып бээр сорулгалыглар». Эрткен чылын эрттирген чыышка муң-муң кижилер киришкен, ынчангаш эгелекчинин бодалы-биле, «кижи төрелгетенге оон чырык чер кырынга чаяаттынып келгенде езулуг арнын — улуг, чаагай карактарын, сонуургалдан көдүрлү берген кирбикилерин болгаш хүлүмзүргүдөн чайнап турар эринерин катап эгидери чугула».

Бо удаада эрткен чылга бодаарга, езулуг-ла делегейиниң «сылдыс-тары» чыгып келгенин С.Полунин чугаалаан. Бир дугаарында ол солун көргүзүлгелери-биле бүгү делегейни кайгаткан Англияның төлээзи актер, ыраажы болгаш клоун Джонни Мелвиллди адаан. Ол делегейже бүгү-ле сеткилин арындан көрүп билер, көрүкчүнү эгезинден төңчүзүңге чедир каттыртып шыдаар кижилер дээрзин дыңнаткан.

КОЛ ЧЫЛДАГААННАРЫН АДААН

Октябрь үште Ростехнадзорнуң даргазы Николай Кутын парлалга конференция кылгаш, Саян-Шушенск ГЭС-ке 2009 чылдың август 17-де болган улуг аварияның техниктиг чылдагааннарын дыңнаткан. Ол болза гидроагрегаттарның демирлериниң шылагдаанындан болгаш харылап турган ажилчын специалистерниң халаргай чоруундан болган. «Бо хай-халаптын эчис дөзү 80 чылдардан-на капсырлажып келген чылдагааннардан эгелээн» — деп, Н.Кутын чугаалаан. Бо авария 75 кижиниң амы-тынын алган болгаш энергетиканың бүгү төөгүзүндө эң улуг авария болган.

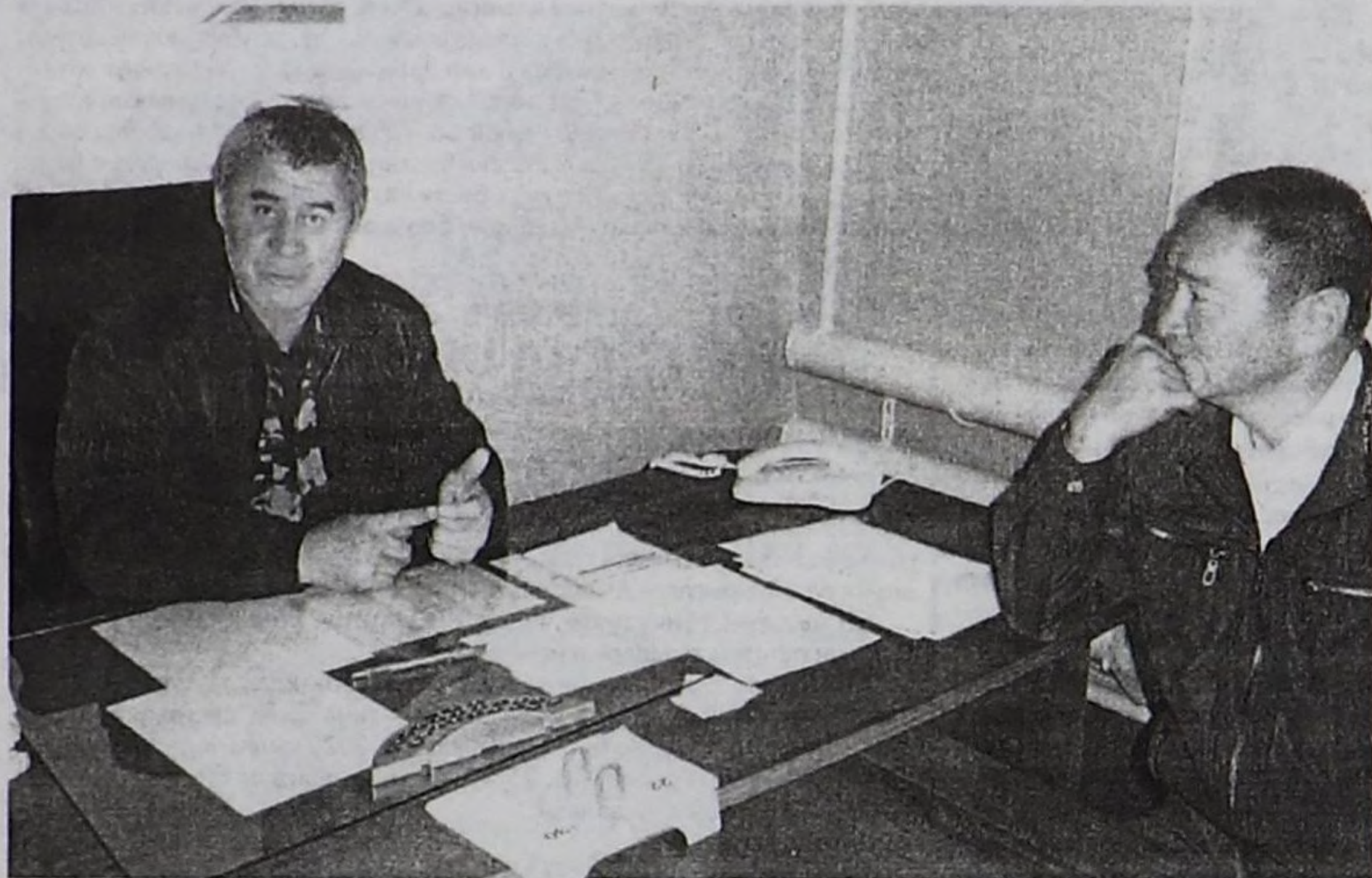
Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Истелге комитетиниң албан шүгүмү-биле төлээлекчизи Владимир Маркинниң чугаазы-биле, истелге органдарының кылыр ажилдары ам-даа хөй. Кончук үр үе экспертиза эрттирериниң ажилдарының чыгарылыгын турар. Чүгө кажан истелгениң төңчү түннелдери үнүп келирге, болган аварияның долу, тодаргай чылдагааннары болгаш буруулуг кижилериниң аттары билдинер. Амгы үеде кеземче херээнде чаңгыс-даа кижиниң ады адаттынмай турар.

«Истелге үезинде шупту версиялар эчизинге чедир хынаттынар» — деп, В.Маркин чугаалаан, — чүгле ынчан кижилер бүрүзүнүң кайы хире буруулуун азы буруу чогуң истелге органдары тодарадыр».

Болган аварияның чылдагааннарын тодарадыр ажилдың канчаар-даа аажок улуун болгаш нарын барымдаалааш, кеземче херээн Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Истелге комитетиниң Кол истелге эргелелинче Истелге комитетиниң даргазы Александр Бастрыкинниң шийтири-биле дамчыткан.

Каа-Хем кожуун: ЧИЖИЛГЕГЕ

Тыва Республиканың Чазааның «2009 чылда Тыва Республикага күш-ажыл рыногунга дүшкүүлүг байдалды чавырылдырар дугайында» 2009 чылдың март 26-да №124 доктаалыга даянган, Каа-Хем кожуун чагыргазы «Биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринге деткимче болгаш ажил чок статустуг хамаатыларның ажилга хаара туттунарының талазы-биле республиканың сорулгалыг программанын боттандыраарына хамаатыларның шилиир талазы-биле конкурс комиссиязының составын бадылаар дугайында» доктаалды апрель 22-де хүлээп алган. Ук доктаалга дүүштүр комиссияның даргазынга Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазының экономика талазы-биле оралакчызы М.А.Литвиненко, даргазының оралакчызынга Каа-Хем кожуунда Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төптүң директору О.Д.Эртинге, секретарына ол-ла төптүң специализи Ч.М.Хавракты томуйлаан.

Ильинканың суму чагырыкчызы В.П.Борбалдай-биле О.Д.Эртинге.

Хлеб быжырыкчызы Байлак Монгуш.

Евгений Лопсан станокту көргүзүп тур.

Олардан аңгыда комиссияның кежигүннери болуп, Т.Д.Араптан, кожуун чагыргазының даргазының

маатыларны деткип, боттарының үнелелин берип турганы комиссия-

социал политика талазы-биле оралакчызы, А.-Ч.В. Буянды, Каа-Хем кожуун чагыргазының сайгарлыкчы чорук, туризм болгаш муниципалдыг хергелге садыг-лажышкын талазы-биле специализи, Л.Д. Монгуш, үндүргүч төлөкчилери, оларның бүртүкел болгаш даңзызының талазы-биле килдистиң улуг специализи, В.С.Цыдендоржиева, Сарыг-Сеп сумузунун даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы — нитизи-биле чеди кижилер республиканың бо сорулгалыг программанын киржир хамаатыларны Каа-Хем кожуунун ажил чок хамаатыларының аразындан шилиир кылдыр томуйлаткан.

Шилилге үезинде суму чагыргаларының даргалары сумуларының хергелелин өөренип көрүп, кандыг адырлыг ажилды чорударга сумуга ажыктыг хирезин көргөш, ха-

маатыларны деткип, боттарының үнелелин берип турганы комиссия-

ның ажилына улуг деткимче болуп турганын демдеглевес аргажок. Ильинка суму чагыргазының даргазы Владимир Николаевич Борбалдай Евгений Лопсан, Эрес Будуп, Андрей Даваа, Айдаш Эренин оларны чыып алгаш, тускай бригаданы чыып, чижилгеге шыдамык болуру-биле аар өртектиг, борбак унуг уяштар чонуп үндүрер станок садып алыр кылдыр оларның бизнес-планын деткип, үнелелди берген. Бо хүннерде бригада ол станокту садып алган, 4,5 болгаш 3,5 хемчээлдиг чунар-бажың ыяжын 25 муң рубльге, 6 болгаш 6 хемчээлдиг бажың ыяжын 70 муң рубльге садып турарын четкеш барып көрдүс. Станок долгандыр чонгаш, ховулдап база турар болду. Артынчылары бир оваа апарган чыдарын көргөш, ону болбаазырадырының аргаларын оолдар-биле база чугаалаштывыс. Бо бригаданың кежигүннери ажилдап эгелээнинге өөрүп, орулгаларын, хергелелин болгаш чарыгдалын өөренип көргөш, ажил-херзэн калбартыр деп планнап турар болду. Бо суму чагыргазының даргазы В.Борбалдай ук программанын шугуму-биле деткимче алган Анна Быковага баш таарар чер ажыдып алзын дээш, тускай өрээлди аңгылап берген.

Бүрөн-Бай-Хаак сумузунда Байлак Оглуевна Монгуштуң өгбүлөзи ажилгыр, тудунгур улус-тур дээрзи дораан бадыткатына берген. Олар хлеб быжыраар черни боттары туткаш, суурнуң ужу-кыдындан эрги тууйбуларны ийибирлеп тургаш чыгаш, орус суугуны кылып алганнар. Оларның быжырган хлевиниң чаагайын... чүгле амзаан кижилер мээң сөстөримге бүзүрүп болур. Шаа барып, оң быжырган хлевин сеткилин өөртүк-сээн кижилеринерге сунуп турар апаар боор силер, бүрөн-бай-хаакчылар. Ольга Ондар, Александр Чульдун, Герман Толзат электри

күжү-биле ажилдаар ыяш дилдирер станок садып алганнар. Эккелген, ам дээрзенинде эптеп турар. Кандыг-даа дериг-херекселдин боду онзагай бот-шынарларлыг. Ынчангаш оларның бо шилилгези база чөптүг дээрзинге бүзүрээр апаар. Олег Өшкү-Саар Сарыг-Сеп-биле суур аразына пассажирлер аргыштырар ачы-дузаны чедирип эгелей берген. Валерий Мунге бода мал азырап өстүрер ажил-агылыг. Оң кызымаан болгаш чогадыкчы ажилын В.Мунгениң бодунуң кылып алган автомашиназын көргөш, магадаар чордум. Жигули автомашинаың мотору, ГАЗ-53-түң майы болгаш трактор рулю-биле кылган автомашина бир сараат сигенни чайлыг дажып апаар. Оон аңгыда УАЗ автомашинаың соонга кожуп алыр сиген кезер дериг-херексели база бар деп, кожалары чугаалады. Кайгал Хертек, Чейнеш Чаш-оол болгаш Авыйганда Римма Салчак мал азырап өстүрер дээш деткимчени алган.

Сумунуң чурттакчыларының саны эвээш болгаш, хергелел ачы-дузанын деткиргеге, хөнүп шыдавайн барып болур аргаларны өөренип көргөш, **Көк-Хаак сумунуң** чагыргазының даргазы Виктор Чудангыевич Орустук ажил чок хамаатылары Октябрина Шир-оол, Роман Монгуш, Борис Орустук болгаш Алексей Доржуга мал ажил-агынын хөгжүдөр талазы-биле деткимчени бээрин дилээ. Олар акшаландырышкынны алган.

Сизимде Василий Юрков ары ажаап турар, Михаил Некрасов — чазанылга мастерскаязы, Петр Сасин пилораманы ажыдып алган, эки ажилдап турарлар.

Бо сорулгалыг программаның шугуму-биле кожуунда бир дугаар кокпаны изээн сайгарлыкчылар **Суг-Бажы сумунуң** чурттакчылары: хлеб быжырып турар Вячеслав Чамдыылай, даараныкчы мастер Светлана Салчак, Артыш Салчак оларның ажилын мактавас аргажок. Бо суурда Орлан Монгуш, Мерген Хомушка, Сайдаш Ондур, Михаил Бурукей катчып алгаш, пилорама, Саяна Иондан баш таарар чер ажыдып алганнар. Аюта Салчактын акшаландырышкыны сентябрь айның төңүзүндө болган. Ол Светлана Салчак-биле катчып алыр күзелдиг.

Тыва өг кылыр талазы-биле бүдүрүлгени **Бүрөн-Аксы суурда** Аржаана Куулар ажыдып алган, тал ыяштарны кескеш, өгнүң кезектерин кылып эгелей берген. Александр Лапчааның хлеб быжыраар дээш алган деткимче алыр дугайында төлөвилелин суму чагыргазының дилээ-биле акшаландырган. Олар бо хүннерде калбак хергелелдин барааннарын, аш-чем аймаан суурнуң чурттакчыларына садып ажилдап турар.

Дерзиг-Аксы суурдан Алексей Самбуу деткимчеге алган акшазы-биле бажың иштиң херекселдерин кылыр янзы-бүрү чазанылга дериг-херекселдери садып алган. Оң кылган мебели садыгнындан дудак чок боордан, харын-даа экология талазы-биле арыг: ыяштан кылган болуп турар. А өртээ садыгда даштыкы мебельден чиик боордан башка, аартавас.

Бүрөн-Хем сумузунда Геннадий Монгуш чазанылга ажилдары

кылыр станокту садып алган, ол база мебель, сонга, эжик аймаа дээш чүүлдерни бүдүрер. Андрей, Чечек Дамбалар чер үттээр нарын дериг-херекселдерни садып алган, кудук казар талазы-биле ачы-дузаны чонга чедирер. Оларның ачы-дузанын чүгле бо суур, кожуун звес, өске кожууннарда безин чалай бээр магатчок. Ульяна Терскова дааранылга черин ажыдып алган.

Бояровка сумузунда Роллан Дончай-оол — угундан каннакчы. Оң авазы Наталья Чолдаковна, ачазы Леонид Төгүс-оолович оларның демир хайындырып, металлдан кезектер каннаар талазы-биле ачы-дузанын эки билер кижилер бо хуу бүдүрүлгениң чагыкчыларының четкизин чүгле бо сумуда звес, кожуунда, республиканың чолаачыларының аразында тургузупкан.

Мергежилдер бодунуң тускайы, кадыг-бергези-биле эр болгаш кыс кижилерге тааржыры-биле аңгылаттынган. Кадыг, хөй күженишкени негеттинер ажилдар эр улустуу деп санап өөрени берген бис. Ынчалза-даа Наталья Чолдаковна «кижи амытанның, кызар болза-ла, шыда-вас чүвези чок» деп чүвени база катап бадыткаан. Оң ажилын көргөш, чамдык эр кижилер ажылды бүдүреринден аңгыда, чүгле «эки» деп үнелелге чедир кылбас болза, кыс улуска аштырыптарының магадылалы бар-дыр дээш, холу улам быжыг ажилдаарынче хей-аът кирип, чамдыкта албадаттынып турары дээрге мындыг эрес-кежээ херээжен чоннуң ачызы-дыр деп чоргаарланмас аргажок.

Бо өг-бүлө бус-биле чылыдыр одаар суугулуг бажыңнарга чылыдылган системазын база кылып, өрттэн өг-бүлениң шаан болгаш ажилга үндүрген чарыгдалдарны бодап тургаш, тургузуп турарлар. Оларның бок урар урналарны белеткеп алгаш, садып турарын көргөш, суму чагыргалары дугуржулга езу-гаар садып алыр болза, суму девискээринге арыг-силигн тударына, бо сайгарлыкчыларның ажилына база деткимче болур.

Роллан Дончай-оолдан аңгыда, бо сумудан мал азыраар төлөвилелдерни киригеш, деткимчени алган кижилер бар.

Кундустуг сумузунуң дугайында «Уйгу чок Кундустуг» деп чугаалажыр апарганы чөп. Суму чагыргазының даргазы Алексей Хеймеркович Чалаң-оол бодунуң бүдүрүлгенин ажыдып алыксаан чаңгыс чер-чурттугларына, даараныкчы Любовь Шойгаровага, аргыкчы Вера Окладниковага чылыг, улуг өрээлдерни аңгылап берип, хлеб быжыраар черни ажыдып турар Рада Чанчикпа электри чырыын технологтуг кожарының талазы-биле деткимчени көргүзерин аазаан. Бо сумуда аныяктар: Эртинге Амбаржы, Альберт Салчак, Сайдаш Салчак, Тимур Олет, Тахир Мандыт, Саин Салчак олар тудуг бригаданын тургускаш, суурда октаттына берген оран-саваларны ажыгалче кириер дээш ажилдап турарлар. Суму чагыргазындан бүрүн деткимчени ап турарын Любовь Саин-Белековна Шойгарова чугаалап, чагыкчылар баш удур санажып, чоннуң хергелелин хүннүн-не өзүп оларын демдегледди. Оң меддээзин дыңнааш, бо суурда чаңгыс-даа бүдүрүлгө дүшпейн барып болу-

Күш-ажыл рыногунда

ШЫДАМЫК БОЛЗУН ДЭЭШ...

Күндүстүгдөн даараныкчы
Любовь Шойгарова.

ларынга бол-
гаш саналга
техниказынга
септеге
ажылдарын
чорудар бол-
гашындыг де-
риг-херексел-
дер-биле ачы-
дуза чедирер
талазы-биле
ажылды чоруд-
дар дээш дет-
кимчени алган.

Кирилл Со-
зинов автома-
шиналар чуур
черни ажиткан,
ажылы шуудай
берген деп бол-
лур. Кожуун

ларга ажыттынып болурун баш
удур тодарадып, оларнын мер-
гежилин баш удур бедидип, азы
эде өөредип эгелзэн бис. Респуб-
ликага кандыг хевирлиг биче
бүдүрүлгелер четпес-тир, кандыг
адырлар ажыдып алырга, алызы
барып хөгжүп болурун Интернет-
тен көрүп, медээлерни чыып, бо
ажылдай берген сайгарлыкчылар
улам хөгжүй бээр кылдыр кандыг
аргаларны сүмелеп болурувусту
Каа-Хем кожуунун Чурттакчы
чонну ажилга хаара тудар төвүнүн
ажылдакчылары билеп тып, чаа
казылган куш оолдары дег, эгелеп
чоруур биче бүдүрүлгелеривистиң
чалгыннары четчип, рыноктуң чал-
гыныга хостуг апаарынга чедир ак-
ша-биле дузалап шыдавас-даа бол-
за, янзы-бүрү чагыргалар денне-

риг-херекселдерни садып ап ту-
рарын деткивес аргажок. Демниг-
де күштүг дээр болгай. Оларнын
дем-биле ажылы харысалганы
база күштелдирип турар. Ынчап
кээрге, бо хамаатыларнын тургус-
кан биче бүдүрүлгелери хөгжүй
бээринге бүзүрел улуг. Хамык
ужур бо таварылгада биче бүдү-
рүлгени ажыдып алырында эвес,
ол бүдүрүлгө найысылалдың шы-
рак сайгарлыкчылары-биле деңге
чижилгелиг ажилдап шыдаар кыл-
дыр тургузары дээрзин медресеп
билгеш, бо адааным сайгарлык-
чылар ол талазы-биле эптиг арганы
тып, катчып алгаш ажилдап эгелзэ-
нинге өөрүп, «демниг сааскан теве
тудуп чиир» дээр болгай. Бо сай-
гарлыкчылар демниг-биле респуб-
ликаның рыногунга бодунуң туру-
жун тып алырын күзедим.

Мээң көрүжүм-биле респуб-
ликага бүдүрүп болгу дег чүүлдер
хөй. Чиг эт база бисте четчир. Чү-
ндаа бүдүрүп болурувустуң аргазы
бар. Бо акшаландырышыктын
бодунуң бүдүрүлгезин ажыдып
алыксаан кижилерге арай биче
түннүг... Ынчалза-даа тыва-даа
дылда, орус-даа дылда бүдүрүкчү
ажылды кылып эгелзэн кижилернин
мергежилин «сайгарлыкчы» деп
адаан болгай. Ол сөстүн уткаын
бодоп көргөш, «Кайы хире-даа
болза, бодунуң бүдүрүлгөн ажы-
дып алыр дээн, кижиге болганында,
ол сөске дүгжүп турар тура-со-

руктуг, тывынгыр, шыдамык бол-
гаш чогадыкчы болур ужурулг
сен. Ол бүдүрүлгө сээң өг-бүлөгө
орулга кириер, кайы хире сайгар-
лып билер сен, ол хире бай болур
сен. Сээң тывынгыр, кызымак чо-
руундан, бүдүрүлгөнүн ажылын-
дан, шын орукту тып алганыңдан
сээң салгалдарыңнын чаагай чоруу
хамааржыр. Бо хүнде бир өрээлде
биче бүдүрүлгө... чүс чыл болгаш
ат-сураглыг улуг үлөтпүр бүдү-
рүлгези болу берген туруп болур.
Ынчангаш эки шүгдүнүп, чүгле
деткимче акшаландырышыктын
аптарын бодавайн, күрүнениң
деткимчезин чонумга, бодумга,
чоок кижилеримге болгаш төрзөн
Тывамга ажыктыг кылдыр канчаар
ажылгаайн деп шүгдүнүп бодан-
гаш, бодунуң орууну шилип ал»
— деп ажил чок хамаатыларга
чагыксаар-дыр мен.

Чүгө тудугга ажылгаар хол-
хаптарын маңаа кылып болбас бис?
Хүнүнүң-не садып ап, октап турары-
выс целлофан хаптарывыс, пакет-
тер, бок урар хаптарны катчып
алгаш, чүгө бүдүрүп болбас деп?!
Чүгө Моолдан теве дүгү-биле ар-
гаан джемперлерни садып кедип
турар бис? Бисте теве чок бе? Ону
ээрери берге бе? Чүгө кидис идик-
ти муң ажыг акша-биле садып кедип
турар бис? Дүгүвүс чок бе? Чүгө
эттеп каан инек кезин кайы ыракта
Кыдат, Моолдан эккеп турарыл?

Бо бүгү өг-бүлөгө кылып болгу
дег чүүлдер-дир. А бистиң аравыс-
та ону бүдүрүптер хире ус-шевер-
лер-даа, ажылгыр кижилер-даа
эндерик. Ынчалза-даа...

Боттарывыс-ла чайырлап каан,
а херек кырында бүдүрүлгө артын-
чыларындан кылган эт-сепче көр-
нүп, кожавыстың ыяштан кылган

эдин чиик өртөккө
алыксаар азы олар-
нын кылган эдин са-
дып албайн, муң-муң
акшаларны ажыр тө-
леп тургаш, ыяш ар-
тынчыларын хырба-
лааш, пресстеп каан
мебель аймаан садып,
эдилеп чоруурувус
дээрге, ырадыр көр-
бес чоруурувустуң ха-
йы-дыр ийин. Херек
кырында чазап каан
ыяштан кылган эттен
экологтуг арыг эт чок.
Ынчангаш тыва бүдү-
рүкчүнү деткип, бы-
жыг материалдан,
тускай чагыг езугаар

тыва аян-хевирлиг эт-септи ча-
гыдып, эдилеп, ол эттиң кадык-
шылга ажыктын бодап тургаш,
шилип алыр болзунарза, кайы-даа
тала орулгалыг болур дээрзин ме-
дереп билири чугула.

Чуртувустуң бай-шыырак чо-
руу, оң байлаан херек кырында
үнелеп билиривистен база хамаар-
жыр. Оң байлаа чүгле бойдус кур-
лавыры, чиг эт, тоорук, кат, арга-
ыаш болгаш культуравыс эвес, а ол
дээрге ажил-ишчи, онза салым-
чаянныг ус-шеверлер-дир. Бөгүн
олар бөдүүн эт-сеп чазаныкчылары
чүс чыл болгаш оларнын кылган
дериг-херекселдеринин үнези
Страдивариниң скрипказы ышкаш
апаар. Ынчангаш силер оларнын
чазаан, чонган дериг-херексел-
дерин садып ап тура, үнелиг өнчүнү
салгалдарывыска арттырып турар
силер. Тыва черде янзы-бүрү на-
ционалдыг бүдүрүкчүнү детки-
лиңер, чонум!

Омак ЭРТИНЕ,
Каа-Хем кожуунда Чурттакчы
чонну ажилга хаара тудар
төптүң директору.

Каңпакчы Роллан Дончай-оол ажил цезинде.

төвүндө элзэн хөй кижилерге мал
азыраар, каңналга ажилдарын
чорудар, янзы-бүрү электроннуг
херекселдер септээр, тудуг тала-
зы-биле ачы-дуза чедирер, ксе-
рокс, компьютерге ачы-дузаларны
чедирер талазы-биле бизнес-план-
нары ниитизи-биле 100 ажыг теле-
вилелдер бо хүннерге чедир акша-
ландырышыктын алган.

Келир чылын бо сорулгалыг
программа езугаар деткимчени
алыр хамаатылар кандыг адыр-

линге оларнын чидиг айтырыгларын
шиитпирлеп бээрин билзэн айты-
рыгны тургузуп, деткип кээр бис.

Бистиң кожуунга бо програм-
ма-биле акшаландырышыктын алган
ажыл чок хамаатылар кожуунуң
Кызыл хоорайдан ырак эвес черде
турарын барымдаалап тургаш, кат-
чып алгаш, рыноктуң кээргел чок
чижилгезинге шыдамык болуру-
биле биче хемчээлдиг бүдүрүлгел-
ерни ажыдып, алган акшаларын
каттыштыргаш, профессионал де-

Алексей Самбуунуң кылган эди.

Аныяктар бригаданы бүдүргөн бажың ыяжының мурнунда.

рунуң магадылалы барын көрдүм.

Ажыл чок аныяктарны чыып
эвилелдээш, янзы-бүрү биче хем-
чээлдиг бүдүрүлгелер кылырынга
чүгле суму чагыргазының даргала-
ры сонургалдыг, идекпейлиг кир-
жип турар эвес, а кожуун, суму-
ларнын сонгулда округтарының де-
путаттары, ылаңгыя Сарыг-Сеп
суурнуң Төлээлекчилер хуралының
депутаты Вячеслав Петрович Сал-
чак, боду оолдарны эвилелдеп,
Каа-Хем арга-арыг ажил-агынының
хагдыгган пилорамазын ажыдып,
ооң баазазынга ыяш дилдирер
болгаш ыяштан янзы-бүрү херек-
селдер бүдүрүп кылыр талазы-
биле биче бүдүрүлгени ажыдарын-
га дузалажып турары демделек-
сенчиг. Ооң чыып алган бригада-
зында Адыгжы Монгуш, Буян Саая,
Меңги Меңгүн-оол, Эрес-оол Да-
рыма, Антон Дарыма олар кирип
турар. Бо үстүндө ажил-агынының
ыяш-биле ажилдаар мастерская-
зында янзы-бүрү дериг-херек-
селдер хумагалаттынып арткан,
ону чүгле ажилдадыр электри
күжүн кожары арткан.

Олардан аңгыда **Сарыг-Септе**
кафе ажыдып, аңаа фитнес, кешке,
башка косметика талазы-биле ачы-
дуза, чон хөглөдир талазы-биле
ачы-дуза, эзиртип суксун чок бар
дээн ышкаш чүүлдерни ажыдып,
катчып турар сайгарлыкчылар
янзы-бүрү адырларны чаңгыс чер-
ге кадып, кириксенчиг кафени ажы-
дар дээрзинге бүзүрел улуг. Кым-
нарыл ол? Альберт Биликты, Татя-
на Семешова, Регина Олуге, Ирина
Якимовец олар-дыр.

Интернационалчы бо төлевилел
кижи бүрүзүнүн бо ажил-чору-
дугаа хүлээлгезин аңгы-аңгы
кылдыр хуваап-даа турар болза, ол
кафе комплекстиг ажилдап эге-
лээринге кижиге бүрүзү өске эш-
өөрүнүн мурнунга харысалгалы-
нын көргүзүп турар.

Туризм адырынга деткимчени
алган Темир Соном-Байыр, Мерген
Тюлюш оларнын төлевилели бол-
гаш үстүндө кафе Каа-Хем кожуун,
ооң төвү туристерге дүлгээзинниг
чер апаарын магадылап турар.
Чүгле туристерге эвес, кожуунуң
чурттакчыларынга дыштанылганын
солун болгаш ажыктыг эрттирерин-
ге таарымчалыг. Каа-Хемниң онза
чараш бойдузу, найысылалга чоок
болуп турары бо сайгарлыкчылар-
га эптиг байдалды тургузуп турар.
Чүгле бодап алган чүүлүн эчизинге
чедирип, чогадыкчы болгаш кызы-
мак ажилдаар.

Евгений Тонких офис машина-

«Тыва-бистиң өргээвис»

ЧАҢЧЫЛЧААН УРАН ЧҮҮЛ БАЙЫРЛАЛЫ

Найысылал Кызылга ийи хүн дургузунда үргүлчүлээн «Тыва—бистиң өргээвис» улусчу чогаадылга фестивалы доозулган. Бо фестиваль он бир удаа эртип турары бо. Чон ортузунда чаңчылчаан фестивальдың үндезилекчи-тургузукчулары ол үеде культура сайыды турган Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар биле Улусчу чогаадылга бажыңының килдис эргелекчизи, ТР-нің культуразының алдарлыг ажилдакчызы Зоя Доржуевна Монгуш олар ону 1998 чылда эгелеп каан. А сөөлгүзү 2006 чылда болуп эрткенин утпаан бис. Аңаа Өвүр кожуун тиелекчи болган, 2-3 дугаар черлерни Улуг-Хем биле Кызыл кожууннар алган турган.

мейжи, ыраажы Айдаш Барыңмаа сценада катап көстүп келгенин канчап эскербес боор.

Дыңнап көрбээн кайгамчык ыраажыларны бо фестиваль илере-реткен. Ол дээрже Өвүрден Далай Бады-Суур, Тес-Хемден Вероника Хуурак-оол, Улуг-Хемден Саян Дембирел олар-дыр. Ылаңгыя Вероника Хуурак-оолду «Канчап мынчага чедир көзүлбейн чораан ыраажы боор?!» дигип, көрүкчүлөр магадап шаг болду. Бо бот-ты-вынгыр артистерни эки сактып алылыңар, олар моон соңгаар-даа бисти өөртүр дээрзинге идегел улуг.

Онзалап демдеглексенчиг чүүл чүл дээрже, бо фестивальга Тере-Хөл кожуун база киржиң келген. Төөгүге турбаан болушкун деп болур. Кожуун чагыргазының даргазы Экер-оол Маринович Манчынга, культура килдизинин эргелекчизи Аян Будүпке байыр чедирбес

Улуг-Хемден
Мерген Хүлөр-оол.

аргажок. Оон аңгыда Кызыл хоорайның чогаадыкчы коллективин, ында «Найысылал» бөлүүн онзалап демдеглекседим, чүге дизе оон мурнунда чылдарда найысылал фестивальга киржир-киришпес, кожууннарга оранчок четпес турган бодур ийин. Кызыл хоорай чагыргазының культура болгаш туризм департаментизинин (К.Д.Куулар) кызымаккай ажилының түңнели

(ийизи чер) ол-дур. Кызылчылар ийиги черни Кызыл кожуун-биле үлешкен. Шаңналы 50-50 муң рубль. Ушкү черни алган Каа-Хем кожуун база макталга төлөптиг болдулар.

Тиелекчи (100 муң рубль) болган Барың-Хемчик кожуун-нун (Ч.Х. Монгуш) концерти бо удаада дыка шынарлыг болду. Ону шуут чаңгыс тыныш-биле көргүскенер деп болур. Хоочуннарның «Өреге» бөлүүнүн кожаннары тиилелгени чая шаап алганы ол боор. Сайыт В.О.Донгакты, мэр В.Т.Ховалыгыны, Путин, Шойгу, Кара-оол даргаларны аажок кожамыктап турдулар ийин харын (баштак). Эр хейлер!

Ниитизи-биле алырга, солун чүүлдер эвээш эвес: «Тайга улузун кудазы» (Тожу), Дүрген чугаа «Кижиги бүрүс» (Данил Хомушкун, Барың-Хемчик), «Енисеюшка» ансамбли (Каа-Хем), ыры-танцы композициязы «Адым» (Омак Ооржак, Кызыл), Антон Кыргыстың бот-чогаалы «Тыва Республика» (Тере-Хөл) дээш, оон-даа өске. Киржикчилерниң идик-хевиниң каас-чаражы шуут кайгамчык. Хор биле хореография элээн сайзырай бергенин бо фестиваль бадыткады.

Тиелекчилерни акша-биле шаңнап турары дыка таарымчалыг. Чүге дизе оозу-биле боттарыңа чүү чугула херек-тир, ону садып алыр аргалыг болурлар. Номинация аайы-биле хөй тиелекчилерге яамылардан деткикчилер тускай шаңналдарны база тывыскан.

Чедиишкиннер-биле чергелештир четпестерни айытпаска кайың боор. Балет, цирк жанрлары, классиктиг хөгжүм, уран номчулга (ылаңгыя школьчылар ортузунда) сайзыравайн турары илдең. Чамдык кожууннар Наадым байырлагыңа үндүрген концертинин эрги күүселделерин катап көргүзүп турар-дыр. Жюри ону эскергени-ле ол боор, ыңдыг кожууннарның концерти эки-даа бол, чер албайн баргапың бир чылдагааны ыңда. Ыпчангаш моон соңгаар бо четпестерни эдиң, үстүңде адааным жанрларны чон ортузунга центредир чугула. Оон аңгыда чамдык кожууннар күүселделерин чарлаваас-даа, күүседикчилерниң ат-фамилиязын-даа адаваас — ол дыка таарымчак. Авторларга-даа, күүседикчилерге-даа, көрүкчүге-даа хамаарыштыр алырга ол хүндүткел эвес ышкажыл.

Фестивальды КТРК «Тыва» база Тыва радионуң бижиткепин эскербедим. Ийи хүн дургузунда кайгамчык материалды бо фестивальдан чыгып ап болур турган. Репортажтарны-даа, чечени күзээр сен, кылып ап болур турган. «Хөгжүмчүг байыр» дамчыдылгага бо фестивальдан күүселделерни салып турган болза, дендии-ле онза болур ийик. Бо хире чараш фестивалдың кожуун бүрүзүнүң концертин тырттырып алгаш, чүге удаа-дараа көргүзүп болбас деп. Кижилерниң улуг күш үндүрген ажилың тантыг үнелээр ужурулуг. Чүгүле Кызылдың көрүкчүлери ону көргөн-пе-дир. Өске кожуун, сумуларда чонга база көрүкселчиг-ле болгай. А солун арныңа ону дамчылары берге, чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргөни дээрже диңир ийик чоп. Келир фестивалда бо четпестерни катаптавазып оргкомитет кичээңгейге алып болза эки.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ли-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттыраң чуруктары.

Мөөрей, мөөрей...

ТЫВА КЫС ТИИЛЭЭН

Бо чылдың апрельде Улан-Удэ хоорайга Намжил Нимбуев аттыг делегей чергелиг аныак шүлүкчүлөр мөөрейин эрттиреринин дугайында бижик келген.

2003 чылда Башкирия, Бурятия, Калмыкия, Тыва болгаш Моол, Кыдаттан аныактар мындыг шүлүк мөөрейинге киришкен. Ынчан Тываның күрүне университетинин студентизи Тайгана Очур сценаже үнүп келгеш, удур чогаадыр шүлүк мөөрейинге «Дүжүм болган айттар маңы» деп темага дүрген чогааткан шүлүүнүн онзагайы-биле тиелекчи болуп, 1-ги чергениң диплому-биле (1000 муң рубль эдеринчилиг) шаңнаткан. Ол тиилелгези-биле бистиң студентивис улуг мөөрейге ак орук ачкыдып каан. Ам төрөөн университетинде башкылап ажилдап турар.

Бо чылын ол-ла чурттар аразының аныак шүлүкчүлери-нин мөөрейинин интернетке эрткен 1-ги ээлчээңге Тыва Республикадан 3 шүлүкчү киришкен. Жюри июль айда оон түңнелин үндүрген. Тываның киржикчилеринден бистиң күрүне университетинин филология факультетинин доозукчузу Шончалай Ондар октябрь 1-де Улан-Удэге мөөрейинин түңнел кезээңге киржир 11 шилиттингенеринин аразыңче кирген. Тываның күрүне университетинин башкызы Мария Амын-ооловна Күжүгет студентизи Шончалай Ондарны мөөрейге белеткеп, чогаадыкчы арга-сүмезин кадып чепсеглээн. Ш.Ондар башкызының удуртуп турар чечен чогаал бөлүүнүн кежигүнү турган.

Октябрь 2-3 хүннеринде Улан-Удэге баар чалалганы август төңчүзүңде алгаш, Ш.Ондар орук акшазы тып чадап, барык-ла чөгел төнгөн турда, ТР-нің Чогаалчылар эвилелинин даргазы Маадыр-оол Ховалыг орук өртөөн боду төлээш айт-карыпкан.

Чөөн чүк улустарының шүлүк чогаадыр буруңгу чаңчылы-биле бүгү Россияга болгаш Америкага безин ады билдингир эн баштайгы орус дылдыг бурят чогаалчыларның бирээзи Намжил Нимбуевке тураскааткан чурттар аразының аныак шүлүкчүлөр мөөрейин чогаалчының дунмазы Лариса Базарова (Нимбуева) биле Бурят Республиканың Улусчу чогаадылга төвү кол организаакчылар болуп эрттирип турар.

Өөрүнчүг чүүл бо чылын бо улуг мөөрейге киришкеш, Тываның төлээзи Шончалай Ондар тиелекчи болуп, бирги черни алган. Хөй чурттарның шүлүкчүлериң ачып, төрөөн Тываның адын бедик тудуп, оон адын база катап алдаржытканы дээш, Шончалайга изиг байырың чедирип тур бис. Чогаалчы башкыларың Мария Күжүгетке, Тайгана Очурга ол дээрже езулуг чоргаарал-дыр. Аныак чогаалчыны өстүрүп ораы дээш башкыларга база өөрүп четтиргенивисти илередиң каалыңар.

Моон соңгаар-даа Тыва Республиканың аныак чогаалчыларының оруу ак-ла болзунам!

Черлиг-оол КУУЛАР,
Тываның Улустуң чогаалчызы,
«Улуг-Хем» сеткүүл-дүн кол редактору.

«Чаа-Холдун чараш даштары» цирк бөлүң.

ПАРЛАЛГАНЫҢ ХООЧУНУ

Тываның билдингир эртемденнериниң бирээзи, гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң социология секторунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемниң кандидаты Монгуш Сендажыевич Байыр-оол 70 харлаан. Ооң-биле интервьюну номчукчуларга сонурдаттывыс.

— Чеден хар дээрге, элээн догдуй берген назы-ла-дыр. Омак-сергек, ажыл-агыйың кылдып, ажы-толуге өмөк-домек бооп, олча-кежиктиг чурттап чоруур-дур сен. Ол хире чеден бээрге, сазыш-сеткил база бир яны болгу дег, чүң бодап, чүң сактып ор сен, акым?

— Үе эртен, назылаан тудум кижитерээн черин, төрөл чонун, хан төрөл ха-дунмазын сактыр боор чүве-дир.

Алаш, Хемчик чонунуң гвардейжи Сендажы деп шолалаары ачам дайынче чоруй барган кыжын (1944 ч.) Чолалыгның Алдыы-Чарыкка чаңгыс өг турган бис. Үстүү-Чарыкка ачамның акызы Чолдак-Кожайның кыштаа бар. Ол аразы ырак эвес.

Бир-ле катап хоювус одекке келбээн. Авам чааскаан дилеп чоруткан. Мен кыс дунмам Хилераа-биле иелээ ававысты манап чадааш, орайтай бээрге, мен чүү-даа болза улуг кижит болгаш дунмамга сүмелдим: иелээ ыглажырга чүү-даа дыңналбас чүве-дир. Сен ыглап турунда, мен авамның кел чыдарын дыңнаалаарын, оон сен дыңнаалаар сен... Ынчал элечкип ыглап туру-вуста, ававыс хоюн сүрүп алган чедип келген. Чашкы шаамдан бир-то-да сактып артып калган сактыш-кынын.

Мени бичиимде Хензий угбам (Чолдак-Кадай) чүктөп өстүрүп каан. Авам биле Чолдак-Кадайның шеверин улуг назылыг кижилер ама-даа сактып чугаалажырга. Ачам дайындан Ак-Ой бажынга чайлаа-выска турувуста келген. Хензий уг-бам база аалывыска турду. Авам-ның адазы Боратан кырган-ачам биле ачамның азыраан адазы Лоп-саңай кырган-ачам кезээ дургу хөөрежир. Оон билип алган чүвем кыран-ачам Боратан Сарыглар Хомду дайыныга киржип чораан, дайын төнгөн соонда, Хемчик бажы таварып чанып келген. Мен Кызыл-Тайга школазының бирги класзынга өөрени бергенимде, 1944 чылдың күзүнүнде күжүр кырган-ачам Узун-Кыйга аалывыска бурганнай берген. Кызыл-Тайга, Хонделен, Ак-Довурак школаларына чеди класс дооскаш, 1959 чылда Аксы-Барлык ортумак школазын доос-каш, ол-ла чылын күзүн шеригже чорупкан мен.

— Шериг хилээлген каяа эрттирдик?

— Ыраккы чөөн чүкке, Оожум океан флорунуң инженер-тудуг кезээнге үш чыл болдум. Бир чыл болгаш-ла ротаның комсомол бюрозун секретарылап, ийи чүс чыгыш комсомолчуларның хартаа-чызы апарган мен. Бистиң рота по-литиктиг белеткел, ажыл-агый тала-зы-биле Оожум океан флорунга бирги черге турду. 1962 чылдың майда мээң чурумну «Советский воин» журналга парлаан. ССРЭ-ниң чүк-чүгүнден чүс-чүс бот кыстар чагаалар бижигилээн. А мен чүгле Ялта чурттуг кыска харыылаан мен. Оон соонда чурун чорудуптарга, эмин эрттир чараш боорга, багай эр сести бергеш, соксаан мен.

1962 чылдың октябрьда Тывага чанып келгеш, Бина Ондар-биле таныжып, ол-ла хевээр чурттап кел-дим. Ондар Дукурнуң кызы Бина кончук-ла идегелдиг, сүт дег ак сеткилдиг кижит болду. Үш уруглуг болдувус. Оларның ажы-төлү беш.

— Ам ажылың дугайында

кысказы-биле хөөрептер сен бе?

— Шеригден кел сал-ла, Ак-До-вурактың Ак-Үзүнде орук чериниң чер тепсир черинге ажылдаар дээш, Барыын-Хемчиктиң партия райкомунга учетка туруп аар дээш баарымга, оон бирги секретары Н.С.Бойду саазын ап берген. Ону долдуруп олурумда дарга база катап кел дээн. Чеден бээримге: «Сен нам кежигүнүңге кандидат кижит-дир сен. Кирип алырыңга, хүлээп алыр бис» — дээн. Ам кан-чаар, намның кежигүнүңге кирер дугайында сүмезин рота коман-дири Арапайы Кызыл почтазынче чорудуптар болган чүве. Ынчангаш Кызылга келгеш, «Тываның аныяк-тары» солунуң штаттан дашкаар корреспондентизи болуп ажыл-даар дээш оон кол редактору В.С.Шаравиниң кабинетинче кир-дим. Келген херээмни чугаалаа-рымга: «Солунче чүве бижип чораан сен бе?» — деп айтыра-дыр. Шеригге тургаш солуннарже, оон иштинде Оожум океан флорунуң «Боевая вахта» солунунга бижээн материалдарым көктөшкизин бер-дим. В.Шаравин оларны ажып көр-гүлээш: «Манаа ажылдаар кижит-дир сен» — дей-дир. А мен сүр-ээдеп, эртем-билим бар эвес, чурттаар черим база чок деп де-дирлендим. Даргам тоор-даа хире эвес: «Востокта редакцияның нити чуртталга черинде Күстүгүр Сатка чеден бергеш, оон-биле кады чурт-тап, редакцияга ажылдаар сен» — деп бо-ла. Ол-ла хевээр «Тываның аныяктарының» редакциязынга ажылдай бердим. Пролетарская кудумчузунга чурттап турган Та-тарчук Стюра кырган-авайның чаңгыс өрээлин хөлөзилеп, дыка-ла шөлөөн чурттап турдум.

Кады ажылдап турган өөрүм: редактор В.С.Шаравин, харысал-галыг секретары Б.Карашай, аныяк эрлер С.Күстүгүр, В.Серен-оол, Ш.Доржу, Х.Ойдан-оол, Ш.Куулар суглар кедергей-даа эки кижилер чүве. Ийи чыл ажылдааш, 1964 чылда күзүн Хабаровскиниң пар-тияның дээди школазынче өөренип чоруптум. 1968 чылда ону дооскаш, дедир ажылдап кээримге, В.Т.Мон-гуш редактор апарган, а мен харысалгалыг секретары болдум. Оон чамдык оолдар өскээр шил-чээн, редакцияга Э.Кечил-оол, А.Бегзин-оол, М.Чалов, А.Даржай, С.Монгал, К.Сарыг-оол, Д.Монгуш, А.Даржаа, З.Чигир-оол, З.Юмбуу болгаш өскелер-даа немешкен. Үс-түнде адаан кижилеримниң чамды-зы ам сурагылыг шүлүкчүлөр, чо-гаалчылар апаргылаан. Ылаңгыя В.Монгуштуң шоодуглуг чечен чугааларын, А.Даржайның, В.Се-рен-оолдуң, А.Бегзин-оолдуң ханы философу уткалыг шүлүктөрүн кымнар магадап номчуваан боор. Оларның аттары тыва литерату-рага, төөгүге кезээ мөңгөде артып каар. В.Монгуш бүгү-эвилелдин радиоэунче тускай корреспондент бооп депшир бээрге, оон орунга 1970 чылда «Тываның аныяктарын» редакторлай бергеш, үш чыл бол-ганда, СЭКП ТК-ның чанында ни-тител эртемнериниң академиязы-ның аспирантуразынче конкурс езуугаар киргеш, 1973-76 чылдарда өөренип, философия эртемнериниң кандидаты деп эртем чадазын камгалап алдым.

— Оон соондагы ажыл-ижи-ңер дугайында номчукчуларга сонургадып хөөр сен бе?

— Ону чүгле допчузу-биле

чугаалаайн. Кандидат атты «Совет аныяктарының күш-ажылга болгаш билишкинге негелде-хергелел-дерин (потребности) хевирлээри» деп темага камгалаан мен. Бо со-циологтуг айтырыг. Ынчаарга ол үеде социологияны кибернетика, ге-нетика ышкыш хораан турган. Ын-чангаш меңээ «Философия» эрте-минин чадазын хайырлаан. А херек кырында тускай эртеми деп черин-де «прикладная социология» дээн. Ынчангаш бодум херек кырында социология талазы-биле эртем ча-дазы камгалап алган-дыр мен. Ын-чангаш тускай «Мергежилем аайы-биле шилилге» деп эртем-тайыл-бырлыг номну үндүрдүм. Ол-ла үе-де Тываның эртем-шинчилелдер институтунга ажылдай бергеш, 1987-88 чылдарда «Кадарчының ажыл-ижи» деп социологтуг ин-тервьюну Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем болгаш Бии-Хем кожууннар-ның малчыннары-биле эрттирдим. Меңээ Кызылдан башкы институту-нун он ажыг студентилери дузалаш-кан чүве. Ол үеде кижилер шынны чугаалаарындан шала сестир чо-раан. А социологияга чүгле шын хе-рек. Оон түннелдерин Сибириңиң ЭА-ның санажылга төвүңге ажыл-дап кылган чүве. Ол үеде «маркс-изм-ленинизмче» халдаашкын улам дендеп, эрткен үеже «кара до-вурак чажары» дендээн. Эрги езу-чаңчылдары катап эгидер дуга-йында кыйгырыглар үнүп эгелээн... Ам канчаар, ТР-ниң башкылар би-ли бидирер институтунун дирек-торунуң чалалгазы-биле Тыва төгү болгаш культура кафедрасын эргелекчилей бердим. Түннелдине класстан дашкаар номчулгага ажылаар «Тывалар» деп дузалам-чы дептерни бижээш, чүгле 2005 чылда пат боорда үндүрүп алдым.

Ийи чыл иштинде Тыва Респу-бликаның күрүнениң парлалга бол-гаш информация комитетин удур-туп тургаш, комитеттиң ажылының бергезин көрдүм: янзы-бүрү со-луннар арнында хол-мөгениң хайы удуртукчуга кээп үзөр. Оон соонда Тыва радиога беш чыл хире ажыл-дааш шуут чыргаман мен.

2004 чылдың март 22-де Тыва-ның эртем-шинчилел институтунга дедир кээп ажылдай бергеш, кол-дуунда «Тыва төөгүзүнүн» ийиги томунга, ам үшкү томунга чүлдөр бижириңге киржип тур мен. Оон аңгыда өске-даа эртем чүүлдерин бижип, Ак-Монгуш Буян-Бадыр-гының, Салчак (Тодут) Токаның допчу намдарларын бижигиледим. А-М. Буян-Бадыргы дугайында төөгү эртемнериниң доктору М.Б.Кенин-Лопсаның материалдарына даян-гаш, бичии номчугаш үндүрдүм, орус дылга хевирин парлаар деп турар. С.К.Токаның төөгүлүг допчу намдарын эртем талазы-биле ханыладыр сайгарарын оралда-жып тур мен. Оон ыңай бодум чыып алганым «Көшкүн амыдырал» деп номум бар. Ону этнология талазы-биле сайгарары арткан. Ол улуг ажыл чүве.

— «К.Маркстың өөредилиш» ам канчаар көрүп турарың?

— Бо кончук нарын айтырыг. Демократтыг шуугаазын үезинде ол дугайында чүү-даа бижип тур-дулар. А херек кырында «Маркс-тын теориязы» биле «Марксизм» ийи билишкенин холуп каапкан, сөөлгү XIX чүс чылдың төңчүзүнде тыптырынга В.Ленин киржилгелиг болган, кысказы-биле чугаалаарга, хажыдып каапкан... И.Сталин баш-тыңчызының өөредилиш эдиреп чо-руп ора, оозун оон дора будалды-рып, күш-биле чагырап, чаңгыс ки-жи башкаар дүжүметсиг социа-лизм тургускан. Чаа ниитилелди ту-дарының кол аргазы албадаашкын-күчүлээшкын. Намның бажында по-

СОВЕТСКИЙ ВОИН

№ 9 1962

литбюро, а күрүне күчүлелдин кол чепсээ апарган. Ынчап кээрге ке-дергей нарын ниитилелди чүгле каш санныг чөнүк кижилер удуртуп турган. Кандыг-чүү-даа болза, хо-жудангай тараачын ССРЭ-ни ком-мунистиг партия күчүлүг ядерлиг күрүне болдуруп алганын кым-даа маргыжып шыдаас. Совет нам кол кичээңгейин шериг-үлөтпүр тала-зынче углап, аңаа ажылдап турган институттарга, эртемденнерге бү-гү-ле таарымчалыг байдалды тур-гускан. Ам-даа чүгле оларның ду-зазы-биле күчүлүг чепсектерни кы-лып, дайзыннарны сезиндирип тур-лар ышкыжыл. Ынчалзажок ниити-лел эртемнерин суртаал чадазынче шилчидип, ол үедеги эрге-чагырга-ның даянгыжы кылып алган. Ын-чалзажок үр үеде социология хо-руглуг хевээр, чүгле ийи-чаңгыс со-циолог эртемденнер ону ССРЭ-ге диргизип сайзырадыр дээш тутчуп турган. Чижээ: РАЭ-ниң академиги Геннадий Васильевич Осипов СЭКП ТК-ның чингине секретары М.С.Гор-бачевче чагаа бижип, ССРЭ-ге со-циология эртемин сайзырадырын сүмелеп, АКШ-тың университетте-ринин 260 факультеттеринде со-циологтар белеткеп турарын база Кыдатта бо айтырыгже онза ки-чээңгей сала бергенин айтыкан. (14.05.1985) Дараазында чылын социологтуг шинчилелдер езуугаар ССРЭ-ниң ниитилел хөгжүлдезинде берге чөрүлдээлер тыптып келге-нин айтып, ол бүгүнү чайладыр дээш чогуур хемчеглерни албас болза, күрүне буурап болурун айтыкан (16.03.1986). Оон шынчы негелделери харыы чок арткан.

ССРЭ-ниң буступ дүжөрүнүн айылыын, ону чайладып болурунун аргазын сурагып философ А.Зи-новьев база М.Горбачевка сагын-дырып турган. Ол Европаже дезип үнгөш, «коммунизм как реаль-ность» (коммунизмниң амыдырал-да бодарал турары) деп ажыл би-жээш, улуг шаңнал алган. Ынчангаш коммунизм дээрге бүтпес күзел (утопия) эвес, сайзыраңгай күрүне-лерде (АКШ, Швейцария, Герма-ния, Англия, Франция, Япония) бо-дарап турар өөредиг-дир. ССРЭ ышкыш хожудангай чуртка социа-лизм тудары «Совет улустуң амгы салгалы коммунизм үезинде чурт-таар» дижип турганын, шынап-ла, бүтпес күзел болбайн канчаар. Россияны өөндөлөөс бир чылда-гааны удуртулганың кошкаанда деп, социологтар айтып турар. Кү-рүне удуртулганында ажылдап ту-рар барык ийи саяа чоокшулап ту-рар дүжүметтериниң ажыы эвээш. ССРЭ үезинде 200 кижиге бир дү-жүмет онаажып турган болза, ам Россияда 100 кижиге-ле бир дүжү-мет онаажып апарган. Сурагылыг шыдыраачы А.Ботвинник эде тур-густунушкун үезинде чуртту удур-турунун математиктиг аргазын ажылдап кылгаш, Россияның дээди удуртулганында дамчыдып берген. Оон эртемче үндөзилээн саналын кым-даа тооваан азы ужурун билбээн.

Амгы үеде Кыдат эң-не сайзы-раңгай күрүне апар чыдар. Хожу-дангай Кыдат 20-ле чыл иштинде

ынчаар сайзырай бээрин кым бил-ген боор?! Чүге дээрге олар эртем-ге даянып, эң-не шыырак дээн эр-темденнерин «сайзырал төвү» деп черге бөлүп алгаш, оларга эң-не хөй шалыңны төлөп, халас бажың-нар берип, саналдарын удуртулгага ажыглап турган. Россияда ышкыш чоннуң күсели-биле хенертен байып алгаш, даштыкыда аар өртектиг оран-сава, яхталар, футбол коман-далары садып ап турар хөрөңгитен-нер Кыдатта чок. Даштыкыга ба-йып алган кыдаттар төрөөн чуртун-че акшазын шилчидип, оон сайзы-ралы дээш бүгү-ле күжүн салып турар. А бисте сыр дедир.

— Амгы үеде Россияда со-циологияның байдалы канды-гыл?

— «Социс» деп шаңналдың кол редактору РАЭ-ниң чингине кежи-гүнү, сурагылыг эртемден-социолог Жан Терентьевич Тощенко амгы үеде Россияда езулуг «школа ам-даа чок» деп түңнелге келген.

Барыын чүктүң сайзыраңгай со-циологиязын өттүнер дээн семээш-киннерден орта чүве үнмээн. Ха-рын-даа чованчыг бооп турар. Со-циологияга шын херек бодалды катаптаайн. А шынны чүгле езулуг демократтыг ниитилелге илередип болур. Ужуру билдинмес, үш-үдү-рүм ниитилелге шынны канчап тывар боор. Харын-даа социоло-гияны амгы үеде янзы-бүрү оптуг-кажар удуртукчулар соора, чүгле боттарының ажыын харап ажыглап турар. Ол дугайында академик Г.В.Осипов улуг хомудал-биле бижип турар.

Бистиң социология секторунун эргелекчизи В.Кан эрткен чылын орус болгаш орус дылдыг чуртта-чылар ортузунга солун шинчилел кылган. Оларның чүгле 3 хуузу бай чурттап турар, 30 хуузу ортумак, 67 хуузу бора-бүдүн, оон иштинде 35 хуузу ядыы, 2 хуузу аргажок ядыы чурттап чоруур деп илерээн.

Ынчангаш сөөлгү үеде сан-түн-биле холбашкан эвес, шынар-биле холбашкан шинчилелдерже кол кичээңгей салып турар. Чүге дээрге айтырыг салып турда, шала таа-рыштыр харыылаар кижилер, дор-ту-биле сөглээрге, мегелээрлер көвүдээн. Черле ынчаш кызыл шынны чугаалаар кижилер эвээш. Алыс шын чокта, социология чок. Амгы үеде социология (этносоциология) талазы-биле тускай эртем, харын-даа кандидат ат камгалап алган аныяктар бар апарган. Ын-чалзажок оларның чартык кезин төрөөн дылын билбес азы бакка-сокка билер, колдуунда орустап азы согажылап чугаалажып, тыва төөгүнү, езу-чаңчылдары, аас чогаалын, тыва литератураны билбес бооп турар. Оларга тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразын, ишти-хөңүн хандыр шинчилээри — берге айтырыг. Россияда эр-темниң дылы орус. Ол шын. Ындыг-даа бол, тыва кижиниң ишти-хөңүн оон төрөөн дылын, иезиниң дылын дамчыштыр шинчилеп болур.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ
чугаалашкан.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

МАРАФОНЧУЛАР САНЫ
ЭВЭЭШ БОЛГАН

Октябрь 11-де, Тываның Россия Федерациязының составына каттыжып киргенинден бээр 65 чыл оюн республика демдегеп турда, кожууннарда, Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайлардан чадаг чарышчылар бо чылгы сезонну чартык марафон-биле найысылалда «Сүбедей» спорткомплексин чанынга хагган.

Чарыш 21 километрге эрткен. Спортчуларны Дус-Хөл оруунун ыңдындан чарыштырып үндүрген. Аңаа республиканың шыырак чадаг чарышчылары киришкен. Чарыш-

кан 12 эр улус аразында эрткен чылгы мындыг маргылдааның тиилекчизи, Улуг-Хем кожуунун төлээзи Михаил Монгуш (үези — 1 ш. 17 м. 02 с.) чемпион болган. Ийги

болгаш үшкү черлерни Танды кожуундан Эдуард Байыр-оол (1.17.44 с.) биле Бай-Тайгадан Дуюк Кунзук (1.18.31 с.) ээлээн.

Хоочун эр марафончулар аразында Чаа-Хөлден Владимир Комбу бирги черни ээлээн.

Херээженер аразында бирги черни республиканың каш дакпыр чемпиону, Көк-Тей ортумак школының башкызы Ая Доспан (1.37.44 с.) ээлээн. Ол эрткен чылгы сезон хаашкынынга база чемпион болган. Ийги черни Чаяна Содунам (Ая Доспанның өөреникчизи, 1.44.10 с.) алган.

Херээжен хоочун марафончулар аразында Кызылдан Светлана Тюлюш бирги черни (1.45.37 с.) ээлээн.

Тиилекчилерге болгаш шаңалдыг черлерни алган спортчуларга хөй эвес акша шаңалдарын, дипломнарны тывыскан.

Маргылдадан бир демдегеп каар ужурлуг чүүл — оон кижикчилериниң эвээш санныг болуп турары. Элээн чарыгдалдарлыг маргылдааны, бир болза, массалыг маңаашкын кылдыр эрттирзе чүл? Оон башка ниити 6 херээжен марафончунун чарыжына 8 КАИ автомашинаны, бир автобусту хаара тударга, арай элдептиг кылдыр сагындырар. Оларны база хөлезилээр-ле чүве ыйнаан...

Виктор САНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ВАКЦИНАЦИЯ (ТАРЫЫШКЫН) — ГРИППТЕН
БҮЗҮРЕЛДИГ КАМГАЛАНЫЫШКЫН

Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилел болгаш 2009 чылда тарыышкын чорудар талазы-биле национал календарь езугаар республиканың иштинде гриппке удур ажил кампаниязы дооступ турарының дугайында Хереклекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республикада эргелели дамчыдып тур.

2009 чылдың октябрь 8-те күрүнениң кол санитар эмчизи Г.Г.Онищенкоң эрттиргени селектор хуралга Тыва Республикада гриппке удур иммунизация ажилы чурттагыч чонун 90 ажыг хуузуна кылдынганын, а план 99,7 хуу күсеттинип, Тыва чедишкениң регионнарның одуруунда турарын демдеглээн. Ол дээрке көдээниң фельдшерлериниң, поликлиникаларның болгаш кожууннарның участок эмнелгелериниң, республиканың болгаш муниципалдыг эмнелге черлериниң эмчилериниң база эмчи сестраларының хун бүрү чоруткан карак кызыл ажилының түңнели-дир. Хүндүлүг коллегаларымга, эмнелге шугумунун бүгү адырларының ажилдакчыларына республикавыстың чонунун кадыын камгалаарынче болгаш быжыглаарынче уланган канчаар-даа аажок улуг үрө-түннелдиг ажилы дээш четтиргеним илереттим.

100 хуу түңнелди бир дугаарында чедип алган черлер:

2009 ч. 09. 10. — Мөңгүн-Тайга;

2009 ч. 09. 21 — Барыын-Хемчик (Ак-Довурак);

2009 ч. 09. 23. — Каа-Хем;

2009 ч. 09. 28. — Чаа-Хөл, Сүт-Хөл;

2009 ч. 09. 29. — Танды, Тес-Хем, Өвүр, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик;

2009 ч. 10. 01. — Чеди-Хөл;

2009 ч. 10. 02. — Кызыл кожуун;

2009 ч. 10. 06. — республиканың консультация-диагностика поликлиниказы, Кызыл хоорайның муниципалдыг поликлиниказы;

2009 ч. 10. 07. — Тожу, Бии-Хем, Тере-Хөл кожууннар.

Чонну 95 хуудан ажыг хаара тутканнар: Улуг-Хем кожуун — 99,7 хуу, Эрзин кожуун — 99,9 хуу, Кызыл хоорай — 99,3 хуу (муниципалдыг уруглар эмнелгези — 98,7).

Республиканың иштинге 3-тен 17 хар чедир уругларның, эмнелге, өөредилге база амыдырал хандырылга черлериниң ажилдакчыларының, 60 хар ашкан хамаатыларның тарыышкыны 2009 чылдың август 31-ден, азы «Гриппол плюс» (бичии уругларга) база «Гриппол» деп вакциналарның (ниитизи-биле 130190 санныг) республикага келгенинден эгелээн. Бо хемчеглер чурттагыч чонун улуг кезинге аарыгларга удур туржурунга дээштиг салдарны чедирип турар. Ниитиниң иммунитетин тургузарына, халдавырлыг грипптиң эпидемиязын чайладырына бүгү чурттакчыларның 40-ден 50 хуузу тарыттыг турар ужурлуг.

Хереклекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелиниң удуртукчузу Л.К.САЛЧАК.

лап турганнар. Хакас чогаалчылар республиканың Чазааның, Парламентиниң деткимчези-биле автономнуг албан чери болур Литераторлар бажынынга чедингенин тус черниң орус, хакас дылдарда бижип турар чогаалчыларынга кайгамчыктыг улуг деткимче болганын олар демдеглээннер.

Хакасияда бо чылын Михаил Кильчицаковтун чылы чарлаттыгган. Ноябрь айда сураглыг хакас чогаалчы Кильчицаковтун 80 харлаанын бүдүн республика демдеглээр.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдист — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7770. Чагыр 115. Номерни парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

ИШТИКИ МООЛДУҢ УНИВЕРСИТЕДИ
ЧАЛАП ТУР

ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызы октябрь 12-ден 15-ке чедир Иштики Моолдун университетиниң (Кыдат) туризм салбырынга өөренир студентилерниң шилилдезин кылып. Ук факультетке 4 чыл иштинде өөренигеш, англи, кыдат, моол, япон дылдарны билер делегей болгаш национал туризм талазы-биле бедик мергежилдин тускай эртемниглери бооп доозар. **Өөредилге 2009 чылдың ноябрь 1-ден эгелээр.** Бо университетке өөредилге Тыва Республиканың Чазаа биле Иштики Моолдун аразында садыг-экономика кады ажилдажылганың дугайында дугуржулганың ачызында боттаныр.

Бо хүннерде ук дугуржулга езугаар Тывада «Кегээр-Тала» турисчи улуг фирманың удуртукчузу, дээрги Морон Иштики Моолдан чедип келген. Ол чеди хонук дугузуна маңаа ажилдаар. Дээрги Морон Иштики Моолдун эң бай кижилериниң бирээзи, делегейниң эң бай чүс кыдаттарының санынче кирип турар. Иштики Моолга болгаш Моол Улус Республиказынга болуп эртип турар культурлуг болгаш спортчу хемчеглерниң доктаамал деткичизи.

Октябрь 6-да дээрги Морон биле ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол албан-езузу-биле ужурашкан. Аңаа ийи тала Иштики Моолче Тывадан беш студентини өөредип чорударының дугайында дугурушкан. Беш студентилерниң өөредилге дээш бүгү чарыгдалдарын дээрги Морон боду хүлээнип алган. Ниити чуртталга бажынынга чаңгыс өрээл люкстарга студентилер чурттаар, чеми халас. Эге курстар соонда-ла студентилер дээрги Мороннун аңгы-аңгы чурттарда улуг турисчи комплекстеринге стажировканы эгелей бээр. Чедип алдыг дугуржулганы 2010 чылда Тыва Республикага чарлаттынар Туризм чылынга тураскаадып турар.

Иштики Моолдун университети чурттуң найысылалы Хух-Хото хоорайда турар. 1997 чылда университет Кыдаттын 100 эң дээр дээди өөредилге черлериниң санынче кирген. Амгы үеде университетте 20 муң студент өөренип турар. Оон библиотеказында 1 млн. 300 муң экзemplар ном бар. Кыдатта эң улуг библиотекаларның бирээзи-дир. Баскетбол, волейбол, футбол шөлдерлиг, теннис корттарлыг, бассейнниг болгаш хөй аныггалдыг дериг-херекселдерлиг улуг спортзалдыг университеттин спорт комплекзи — студентилерниң эргезинде.

АКШ, Япония, Канада, Финляндия, Австралия, Мурнуу Корея, Моол, Россия болгаш өске-даа чурттар-биле университет быжыг харылзаалыг.

Университеттин алды каът бажынында өөредилге корпусу, ниити чуртталга бажыны болгаш өске-даа таарымчалыг бүгү байдалдарны тургускан.

Шилилде Культура болгаш информация политиказының яамызынга октябрь 12-ден 15-ке чедир дүштек-киниң 14.00 шактан 16.00 шакка чедир болур.

Харылзажыр телефону: 3-77-68.

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга болгаш республиканың өске-даа саң-хөө органнарынга хөй чылдарда үрө-түннелдиг эки ажилдап чораан, уругларының, уйуунун эргим, ынак авазы, кырган-авазы, өөнүн иштинин быжыг чөлөнгийжи, эш-өөрзек, дөргүл-төрөлзирек бистиң хүндүлүг ынак эживис

Татьяна Доржуевна
ЮМБУУНУҢ

хенертен чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле холбаштыр өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдылывысты илередип тур бис.

Эш-өөрүнден.

Октябрь 10-да Тыва харылзаа эргелелинге хөй чылдарда удуртукчу болуп ажилдап чораан күш-ажылдың хоочуну, Россия Федерациязының харылзаазының мастери

Дугуржап (Юрий) Быратович
ЧОКСУМ

үр аарааш чок апарганын ханы кажыдал-биле дыңнаттывыс. Октябрь 14-те 10 шакта Ангарский бульвар, 31, кв.126 адрестен сөөлгү орукче үдээр. Харылзажыр тел.: 5-17-77.

ШЫН

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.